Олександр БЄЛЯЄВ

ПРОДАВЕЦЬ ПОВІТРЯ

Науково-фантастичний роман

І. ОКАЯННИЙ КРАЙ

"Окаянний край!" — так письменник В. Г. Короленко назвав Туруханський край. Та ця назва цілком підходить і до Якутії. Сумна убога рослинність: у місцях, захищених од вітру, — кволі кедри, тополі та коряві берізки; далі на північ — немов скарлючений хворобою чагарник, повзуча береза, вільха, що стелеться по землі, верес; а ще далі — болота і мох. Коли дивишся на ці кволі, прибиті дерева й чагарники, які безсило горнуться до землі, здається, наче нещасні рослини хочуть увійти глибоко в землю, сховатися від льодових вітрів, не бачити цього "окаянного краю", куди закинула їх зла доля. І коли б вони могли, то витягли б із мерзлої землі своє кострубате коріння і поповзли б туди, на південь, де благодійне сонце, тепло і ласкавий вітер... Проте дерева змушені вмирати там, де народилися; все, що вони можуть зробити, — це пригнутися ще нижче під ударами льодового вітру і чекати своєї долі.

Та не така людина: вона сама вибирає свій шлях і свою долю, залишає сонце, тепло і затишок і йде, спонукувана прагненням до боротьби, в невідомі, негостинні країни, щоб перемогти природу або покласти свої кістки на холодній землі рядом з кволою, корявою березою...

Ці трохи похмурі думки мимоволі промайнули в моїй голові, коли я пробирався з своїм провідником і помічником, якутом Ніколою, вздовж берега річки Яни. База нашої експедиції була в "столиці" Якутії

Верхоянську — маленькому містечку, населення якого могло б вміститися в одному московському будинку середнього розміру.

Зовні Верхоянськ залишився таким, яким він був багато років тому: кілька десятків дерев'яних будинків, переважно без покрівель, і стільки ж юрт, безладно розкиданих по обидва береги Яни, в низовинній болотистій місцевості, вкритій великими озерами. Майже перед кожним будинком є "власне" озеро, але вода в ньому каламутна, пити її не можна, і жителі змушені запасатися льодом на цілий рік. Тільки вивіски радянських урядових установ, магазинів Якторгу і кооперативу нагадують при першому ознайомленні з містом про сучасність.

Усі мої складні і дорогі інструменти: барографи Рішара, мікробарографи, анемометри і барометри я залишив у Верхоянську. Зі мною були тільки невеличкий барометр, термометр і досить примітивний флюгер, що дуже тішив Ніколу. Для нього це була така ж забавна іграшка, як дитячий вітряний млин.

Експедиція, яку я очолював, була організована для вивчення метеорологічних умов полюса холоду, що знаходиться поблизу Верхоянська, а головним чином для з'ясування причин зміни в напрямах вітрів.

Справа в тому, що з деякого часу метеорологи встановили дивне явище: пасати і мусони почали змінювати свій звичайний напрям. В екваторіальній зоні вітри, що дмуть звичайно із сходу і до екватора, почали відхилятися на північ, і чим далі на північ, тим це відхилення помічалося дужче. Синоптичні карти виявили, що в зоні Верхоянська утворився якийсь центр, куди і прямують усі вітри, мов промені, що збираються у величезний фокус. Це викликало (правда, поки що малопомітну) зміну середньої температури: на екваторі вона трохи знизилась, а на півночі підвищилася. Таке явище цілком зрозуміле, якщо мати на увазі, що холодні вітри з Південного полюса почали прямувати до екватора, а екваторіальні теплі — на північ. Можна було помітити й інші дивні явища, поки що виявлені лише точними фізичними

інструментами та деякими інженерами, які стежили за роботою пневматичних машин. Ці спостереження свідчили про те, що атмосферний тиск трохи знижений. Про те саме свідчили і спостереження над ослабленням сили звуку, особливо на висотах (льотчики скаржилися на перебої мотора вже на висоті двох тисяч метрів).

Люди й тварини, очевидно, ще нічого небезпечного і шкідливого в цих метеорологічних змінах не відчували і не помічали, але вчені, які пильнували за своїми інструментами, були занепокоєні і, ще не хвилюючи громадську думку, вишукували засоби для з'ясування причин усіх цих дивних явищ. На мою долю випала честь взяти участь у цій роботі.

І поки у Верхоянську завідуючий господарською частиною експедиції закінчував останні приготування й купував коней та собак, я вирішив без речей піти вперед, щоб точніше визначити напрям нашого шляху. У цих широтах вітер дув із заходу на схід сильно і рівномірно, отже навіть з моїми нескладними інструментами можна було досить точно орієнтуватись. Наша дорога пролягала до відрогу Верхоянського хребта.

Мій супутник і провідник Нікола був типовим якутом: у нього довгі тонкі руки, маленькі криві ноги, повільні і важкі рухи, його ідеалом було нічого не робити, багато їсти і розжиріти. Та, незважаючи на цей "ідеал", він був чудовий, ретельний робітник і невтомний ходак. Природа нагородила його великою життєрадісністю: без неї Нікола навряд чи вижив би в "окаянному краї". А втім, для нього цей край зовсім не був окаянним: Якутія здавалася йому найкращим місцем на земній кулі, і Нікола не проміняв би її мох і коряві берези на розкішні пальми півдня.

Він або курив дерев'яну люлечку, або мугикав пісні про сонце, що не заходить на небі, про річку, про каміння, пролетілого птаха, про все, що бачить. А його чорні очі з трохи скошеними повіками бачили багато такого, що випадало з моєї уваги, незважаючи на те, що Нікола, як я переконався, не розрізняв деяких кольорів: занадто бідними були барви

його батьківщини, і він бачив світ майже таким же сірим, як ми його бачимо в кіно.

— Сильно хоросо літо, — казав він, спльовуючи жовту від табаку слину. — Сильно тепло.

Він мав рацію: стояло незвичайно тепле для Якутії літо. Навіть уночі (коли сонне не заходило) температура не опускалася нижче від нуля, а вдень піднімалася до 30° Цельсія, а іноді й вище.

Ми лишили позад себе річку і почали сходити на гірський схил, заросли шелюгою, модриною і чагарниковою березою. Хоч погода була дуже тепла, нам час від часу доводилося переходити полої, або "тарини" — цілі острівки ще не розталого льоду. Величезні тріщини — робота лютого холоду — вкривали землю густою сіткою, схожою на мереживо зморщок, які прикрашали обличчя Ніколи.

Стояла "червона ніч": багряне сонце повільно котилося на півночі, забарвлюючи в червоний колір вершини горбів, вкриті снігом.

Ми благополучно перебралися через гірський струмок, і я вже почав роздивлятися навколо, вибираючи стоянку для ночівлі, як раптом Нікола зупинився, вийняв люльку, сплюнув і спокійно сказав:

— Крисить.

— Хто кричить?

— Соловік крисить.

Я прислухався. Жоден звук не долинав до мене.

— Я не чую, — сказав я.

— Далесє крисить! — і Нікола махнув рукою вбік. — Біда з ним, однасе.

— Якщо біда, то ходімо на поміч. Може, на мисливця напав звір...

— Як хосес. Ходімо. Не треба ходити на звіра, коли стрілить не умієс. Стрілить не умієс — ворона скривдить, — повчально говорив Нікола, швидко піднімаючись на гору.

Я ледве встигав за ним.

Ми пройшли не менше кілометра, коли, нарешті, і я почув приглушений крик людини. Слух у Ніколи був навдивовижу гострий.

Крик затих, і раптом я почув два глухих постріли.

— Сильно дурак. Спосатку крисить, а потім стрілить. Треба спосатку стрілить, — бурчав Нікола.

Ми видерлися на вершину і побачили заболочену гірську галявину. У кам'янистий берег впиралася драговина, поросла мохом. За декілька метрів од берега я побачив людську постать, наполовину засмоктану баговинням.

Чоловік також, мабуть, побачив нас і почав розмахувати руками. Стрибаючи з каменя на камінь, ми поспішили йому на поміч. Я подав потопаючому кінець рушничного ствола, чоловік учепився за ствол правою рукою, — у лівій він тримав якусь річ, котра здавалася мені схожою на вимазаний грязюкою циліндричний бідон для гасу.

— Кидай глесик! — крикнув Нікола чоловікові.

Але потопаючий, мабуть, нізащо не хотів розстатися з бідоном. Він кректав, розгойдувався, напружував праву руку, але в лівій міцно тримав свою посудину.

— Кидайте на берег! — крикнув я.

Цієї поради чоловік послухався. Він розмахнувся, кинув бідон на берег, ухопився обома руками за ствол рушниці і почав вилазити з драговини.

З великими зусиллями вдалося нам витягти на берег невідомого чоловіка. Вигляд його вразив мене, його досить повне брите обличчя було цілком європейського типу. На ньому був вимазаний грязюкою, але добрий костюм альпійського туриста, на голові — сіре кепі.

Вийшовши на берег, він насамперед схопив бідон, яким, мабуть, дуже дорожив, потім простягнув мені руку і сказав каліченою російською мовою:

— Дуже дякую вам. У цих краях я не сподівався допомоги. Ви почули мій постріли?

— Так, постріли, і ось він, Нікола, ще раніше почув ваш крик.

Невідомий схвально кивнув головою.

— Револьвер пропав, та це дрібниця, — говорив далі невідомий. — Хорош якут. Ви здивовані? Я шлен експедиції вивчень Арктики Англійський королевський географічний товариства. Ви теж наушний працьовник?

— Так, я від Академії наук СРСР... Чи не хочете просушити свій одяг? — запитав я, пильно оглядаючи його.

Те, що я вважав за бідон, було чимсь іншим, але я не знав, що це таке. Циліндр, що відсвічував крізь грязюку ртуттю, закінчувався зверху вузькою шийкою і, судячи з напруження руки, що тримала його, був досить важкий.

— Просушитись? Ні, дякую. Мені не треба. Дякую.

Кивнувши головою, він несподівано обернувся і почав швидко підніматися вверх по схилу.

Я здивовано поглянув йому вслід. Чоловік, тільки що врятований від смерті, міг би проявити більше уваги до нас. І звідки він узявся тут? Мені не доводилося чути про експедицію, відправлену сюди з Англії. І цей дивний бідон...

— Сильно дурак. Лівольвел кинув, глесик рятував, — висловив Нікола свою думку про невідомого.

Потім він задумався, несхвально похитав головою і почав збирати хмиз для багаття. Ми самі намокли, рятуючи англійця.

— Ей! Ей! — раптом почув я голос невідомого.

Він стояв на великому порослому мохом камені і махав рукою.

— Послуга за послугу! — крикнув англієць. — Не йдіть туди, — він простягнув руку в напрямку вітру, — там смерть! — І, кивнувши головою, він стрибнув з каменя і зник.

"Що за дивне попередження! — думав я. — Не ходити в той бік, куди дме вітер?" Але саме туди мені й треба йти. Я повинен дослідити той "фокус", куди прямували вітри з усіх боків земної кулі.

II. "МЕРТВИЙ КАЮК"

Як тільки ми зупинилися, хмара комарів обліпила нас. Та, мабуть, це була дрібниця порівняно з тим, що тут звичайно буває влітку.

— Однак сильно мало комарів, — сказав Нікола. — Вітром здував.

— Та куди вже більше! — пробурчав я.

— Треба сильне більше. Сонце не видно, гір не видно. От скільки комара треба, — відповів Нікола, розкладаючи багаття і встановлюючи похідний чайник на триножнику з сучків.

Поки вода закипіла, Нікола викурив люльку, простягнувся на землі і поринув у думи. Всупереч звичаєві він не співав і не говорив. Мовчанка тривала досить довго. Потім Нікола, випустивши густий струмінь диму, сказав:

— Однак погано. Сильно погано.

Нікола, видно, був чимось занепокоєний.

— Що погано, Ніколо? — запитав я його.

— Цей чоловік... Сильно нехоросо. Хай би він тонув... Три рази літо і три рази зима — я бачив такий соловік.

— Ти знаєш його? — здивовано спитав я Ніколу.

— Не його. Схожий на нього. Там!.. — і Нікола показав рукою на північ.

— Не говори загадками, Ніколо, — нетерпляче сказав я. — В чому справа?

І Нікола розповів своєю бідною на слова, але багатою образами і влучними висловами мовою дивовижну історію.

Це було три роки тому. Нікола з своїм батьком і братом рибалили в Селлахській губі . Був кінець літа. Вітер дув ще з берега, але крижані брили, яких все більше і більше з'являлося в Північному Полярному морі, свідчили, що скоро настане зима. Нікола радив повернутися швидше додому, але риба ловилася добре, і батько Ніколи, старий досвідчений рибалка, не поспішав. Він запевняв, що разом з морозами подме північний вітер, який швидко принесе їх до берега.

Але умираюче літо не хотіло поступитися зимі. Південний вітер все дужчав і перейшов у шторм. Рибалок відносило до острова Макара. Невеличкий парус зірвало. Кермове весло поламалося об крижану брилу. Сиві хвилі кидали маленький каюк, мов тріску. Та звиклі до небезпек свого промислу рибалки не втрачали самовладання. Крижини давали їм прісну воду, а риби було вдосталь. їм доводилося страждати тільки від холоду, та недарма вони виросли в найхолоднішому місці земної кулі. їхній організм стійко чинив опір. Напівзамерзлі, обледенілі, вони підбадьорювали один одного жартами.

На третій день їхнього мандрування сталося нещастя: їхній каюк потрапив між крижані брили, і ті зім'яли його, мов яєчну шкаралупу. Рибалки ледве встигли вибратися на крижину і подорожували на ній далі.

Завбачення Ніколиного батька, хоч і з запізненням, але справдилося: береговий вітер стих, і незабаром повіяло рівним крижаним диханням з півночі. Крижину повернуло до берега, але до нього було далеко. А голод починав не на жарт турбувати рибалок, що зазнали аварії. Риба загинула разом з каюком. А ловити руками було не так уже й легко.

Рибалки почали знесилюватися од голоду. Море, збаламучене зміною вітру, кипіло. Крижані бризки обливали подорожніх з ніг до голови. Іноді хвилі перекочувалися через них.

— Сильно погано було, помирати треба, — пояснив мені Нікола.

Одного разу вночі, — хоч сонце в цей час уже заходило за горизонт, але ночі були дуже світлі, — рибалки побачили "сильно великий каюк", який ішов прямо на них, сяючи вогнями.

Це був пароплав, але такий величезний, якого Нікола жодного разу не бачив за своє життя. Рибалки закричали і замахали руками. Пароплав наближався, але людей на ньому не було видно. Проте, судячи з того, що він ішов прямо до крижини, рибалки вирішили, що їх помітили на пароплаві. "Чому тільки він не кричить?" думав Нікола. Чим ближче підходив пароплав, тим він здавався більшим. "Мені треба було дивитися отак", пояснив Нікола, підводячи голову до неба.

Радість рибалок незабаром змінилася жахом. Ніс величезного пароплава був уже за кілька метрів од них, а на його палубі не видно було жодної людини... Ще хвилина — і кіль пароплава врізався в крижину і розбив її навпіл. Страшенний тріск, льодяна вода залила Ніколу — він відчув, що крижина пішла з-під його ніг. Коли Нікола виринув, то батька і брата вже не було. Вони залишилися на тій половині крижини, яка пішла повз лівий борт, а Нікола опинився праворуч від пароплава... З того часу Нікола більше не бачив ні батька, ні брата і не знає, що з ними сталося.

Нікола борсався у воді, а залізна стіна корпусу пароплава пропливала повз нього. Сумніву не було: команда пароплава не помітила їх... Нікола був приречений на загибель, якщо сам не подбає про себе. Тиском води Ніколу відносило од пароплава, але він був добрий плавець і, докладаючи неймовірних зусиль, тримався поблизу.

Повз Ніколу пропливали освітлені ілюмінатори. Нікола кричав, але ніхто не виглядав з ілюмінатора.

Раптом Нікола побачив кінець троса, спущеного з палуби. Рискуючи вирвати руки з плечей, Нікола кинувся до нього, але хвилею Ніколу віднесло вбік, і він проплив мимо троса, коли той був лише на відстані півметра од руки. Нікола впав у відчай. Та йому не судилося вмерти. Незабаром він побачив трап, спущений з палуби, що гойдався над самою водою. Вискочивши на уламок крижини, Нікола підстрибнув, простягнувши руки до трапа. Крижина перевернулася під ним, але Нікола вже тримався за трап. Він був врятований. Швидко піднявся Нікола по трапу і зійшов на палубу корабля, сподіваючись зустріти здивовані обличчя матросів.

Але дивуватися довелося не матросам, а самому Ніколі: палуба була порожня. Жодної людини! Мертвий корабель! Тільки знизу глухо долинав стугін потужної машини ..

Нікола ні разу не чув легенди про Летючого Голландця, але бідного якута охопив такий жах, начебто він справді потрапив на цей легендарний корабель.

Йому стало так страшно, що спочатку він подумав, чи не стрибнути за борт. Але, глянувши на бурхаючий океан, передумав.

"Може, люди бояться холоду і сидять у каютах", — вирішив він і почав оглядати пароплав, крадучись трапами й коридорами обережно, мов злодій. Каюти були порожні, в тому числі й капітанська; рубка, кубрик і камбуз так само.

Ніколою оволодівав то жах, то здивування. Якщо всі тут вмерли, то повинні ж залишитися хоч трупи тих, хто пережив інших. І потім, коли б усі втекли з корабля, то він не зміг би рухатися. Проте він рухається, значить машиніст, кочегари і рульовий на місці.

Нікола зійшов у котельню, але й там нікого не було. У машинному відділенні теж нікого. Неначе пароплавом керувала невидима рука мерця. Нікола відчув, що в нього піднімається від жаху волосся. Не тямлячи себе від страху, він вийшов на палубу і пробрався до штурвала. Нікого! Гнаний жахом, Нікола побіг на ніс корабля. І тут він уперше побачив людину, що стояла на самісінькому носі з опущеною головою.

— Ей! Це я!.. Хто ти?.. — крикнув Нікола хрипким голосом.

Людина стояла нерухомо. Це було страшно, як і все на пароплаві, але Нікола відчув таку потребу бачити біля себе хоч одну живу істоту, що, пересиливши страх, підійшов до людини, що стояла на носі корабля, і заглянув їй в обличчя. Це був мрець. Нікола тільки тепер побачив, що мрець був прив'язаний тонким лінем до фальшборту...

З розповіді Ніколи, цей мрець був дуже схожий на англійця, якого ми витягли з болота: такий же бритий і так само одягнутий. Тепер я зрозумів похмурий настрій Ніколи: зустріч з нашим англійцем нагадала Ніколі про найтрагічнішу подію в його житті.

— Ну і що ж було далі, коли ти побачив мерця?

— Я завив, як вовк, — відповів Нікола.

І він розповідав далі. Страшнішого ніж "мертвий пароплав" Нікола не зустрічав нічого за все своє життя. Але на пароплаві було принаймні тепло й сухо. Голод переміг страх, і Нікола пішов шукати щось їстівне. Він знайшов кілька бочок прісної води, але з провіантом справа була гірша. Ніколі вдалося розшукати тільки мішок сухарів, що впав за порожні ящики. Та для невибагливого якута і це була добра знахідка.

"Мерці, значить, п'ють воду, але мало їдять", вирішив він і не без страху засунув перший сухар у рот. Він боявся, що із-за його спини раптом простягнеться мертва рука і мрець крикне: "Віддай мої сухарі!"

Але мерці виявилися покладливим народом і не перешкодили Ніколі з'їсти одразу з десяток сухарів і запити їх двома ковшами води.

Коли Нікола поїв і обсушився, то відчув себе зовсім непогано. Він вибрав зручну каюту і, на всяк випадок похваливши мерців за їхню доброту, ліг не роздягаючись на м'яку койку. Останньою його думкою було те, що пароплав, мабуть, присланий спеціально для нього якимось духом-покровителем. Шкода, що загинули брат і батько, але нічого не вдієш — одному доля жити, а іншому вмерти!..

Нікола міцно заснув і проспав дуже довго, його розбудили скрегіт, тріск і погойдування пароплава. Розплющивши очі, Нікола довго не міг зрозуміти, що з ним і де він. Згадавши, що він на "мертвому каюці", схопився. З каюком, мабуть, коїлося щось недобре: неначе ожили мерці і танцюють, гримлячи кістками. Ніколі знову стало страшно. Він піднявся на палубу.

Різкий, дужий крижаний вітер ледве не збив його з ніг. Пароплав хитало. Нікола глянув уперед і завмер від жаху. З гуркотом і скреготом навколо судна танцювали, натикались одна на одну і ламалися великі крижані брили. Та не це злякало. Ніколу. Підхоплений дужою течією, пароплав швидко летів між двома прямовисними скелями у вузькій протоці і йшов прямо на таку ж прямовисну кам'яну стіну. Мерці недобре пожартували, і судно, мабуть, було підіслане Ніколі не духом-покровителем...

Якут підбіг до мерця, прив'язаного на носі пароплава, і, схопивши його за плече, почав так трясти, що міг би витрясти з нього і життя, коли б хтось інший не зробив цього раніше.

— Ти со робис?! Не бачис? — закричав Нікола. — Крути назад!

Мрець упав тулубом уперед, кепі його звалилося за борт. Але він не послухав Ніколи, і пароплав мчав далі на скелю. Нікола кинувся до

штурвала, але швидко зрозумів, що кермом тут не допоможеш, протока була дуже вузька. З останньою надією Нікола вибіг на капітанську рубку і крикнув у слухову трубку наказ у машинне відділення:

— Садній хід! — як це робив капітан пароплава на Лені.

Але дух машиніста не хотів коритися. Машина гула...

— Сильно, дурні! — вилаяв Нікола своїх уявлюваних супутників.

Він звик швидко приймати рішення. Бачачи, що його намагання попередити катастрофу марні, він зробив усе, що можна було встигнути, для врятування себе: швидко збігав униз, приніс мішок із сухарями, кинув у шлюпку і заліз у неї сам, чекаючи подій. І вони настали дуже швидко. Пароплав ударився об скелю з такою силою, що Нікола разом із шлюпкою відразу опинився на палубі. Страшенний тріск від зіткнення був заглушений ще жахливішим ревінням котлів, що вибухнули, і пароплав почав тонути. Він ліг на правий борт, так що хвилі покотилися по палубі. Нікола скористався з цього і стягнув шлюпку на воду.

Вир закрутив шлюпку, крижини заважали гребти. А пароплав, занурюючись, міг потягти за собою і її. Це був дуже небезпечний момент. Але Нікола, поглядаючи на пароплав, потроху вибирався на простір і, нарешті, потрапив у течію, яка огинала скелю, його шлюпка швидко понеслася вздовж прямовисної скелі і повернула за ріг, раніше ніж закрутився страшний всмоктуючий вир на місці занурення пароплава.

Нікола був врятований. Через два дні він на шлюпці дістався до острова Макара, а звідти вже прямо по кризі, — зима настала, — до берега...

Нікола замовк, закінчивши розповідь про свою одіссею, і, замислившись, почав обстругувати палицю мисливським ножем,

рукоятка якого була вирізана з мамонтової кості у вигляді довгої оленячої голови з витягнутою шиєю. Нікола був великий майстер різьблення по кості.

Я також замислився... Історія з "мертвим каюком" Сула така незвичайна, що здавалася вигадкою. Але я знав Школу: він міг прикрасити події, але не схожий був на брехуна. Несподівано спало мені на думку:

— Як називався той пароплав? — запитав я Ніколу.

У відповідь він тільки непевно цмокнув губами і заперечливо похитав головою.

— Ти бачив написи на рятувальних кругах? Чи не пригадуєш ти хоч першу букву? На що вона схожа?

Нікола подумав і сказав:

— На ці козли для чайника. — І він надряпав на долоні кінцем ножа фігуру, яка нагадувала літеру А.

Невже моє припущення вірне?..

Я згадав, що три роки тому з Англії була відправлена експедиція, споряджена крупним капіталістом містером Бейлі на криголамі "Арктик". Експедиція була чудово споряджена всім необхідним для наукових досліджень і мала намір пройти вздовж усього берега Сибіру аж до Аляски. На борту пароплава було кілька видатних учених.

Але ця експедиція закінчилася трагічно. Останні передачі по радіо були одержані з криголама, коли він був недалеко від мису Борхая. Потім кілька днів "Арктик" не подавав про себе вістей, далі з'явилися тривожні "SOS", і з того часу про нього не було чутно. Тільки на другий

рік рибальські судна знайшли на одному з невеликих голих островів дві розбиті шлюпки криголама, а до гирла Лени хвилі прибили рятувальний круг "Арктика". Це, мабуть, усе, що залишилося від криголама. Відважних мореплавців вшанували належним чином, записали їхні імена у довгий список жертв науки, викреслили "Арктик" із списку суден. На цьому справа і закінчилася.

І ось тепер, в "окаянному краю", з уст якута мені довелося вислухати історію, яка проливала деяке світло на долю криголама і разом з тим огортала цю долю ще більшою таємницею. Куди поділися його пасажири? Як сталося, що пароплав без команди ішов на всіх парах в океані? І як він міг іти? Машини не могли працювати без керування. Або повинен був вибухнути котел, або, що вірніше, котли повинні були охолонути, бо їх ніхто не топив, і пароплав зупинився б.

І хто цей англієць, врятований нами з болота? Він сам назвав себе членом англійської арктичної експедиції. Проте він зовсім не був схожий на людину, що зазнала катастрофи кілька років тому і довго прожила в одному з найглухіших кутків земної кулі. Нарешті, що означає його попередження? Чому мені загрожує смерть, якщо я піду туди, куди дме вітер? У цьому попередженні теж криється якась таємниця. Та він не залякає мене! "йти за вітром"— завдання нашої експедиції.

Як би там не було, мені необхідно бути обережним. Розсудливість підказувала, що мені треба повернутись у Верхоянськ і йти на дослідження з усією експедицією. І коли б я послухався цього голосу розсудливості, багато що вийшло б інакше. Однак моя цікавість і неспокійний дух дослідника нестримно тягли мене вперед. Обманюючи власну обережність, я запевняв себе, що пройду вперед ще лише кілька кілометрів, щоб подивитися, яка небезпека може підстерігати мене.

— Чай готовий, — сказав Нікола, знімаючи з вогню чайник.

III. НІЗДРЯ АЙ-ТОЙОНА

Стомлені мандрівкою, ми міцно заснули, закутавши голови від комарів. Коли Нікола розбудив мене, сонце, яке в цей час тут не заходило, пересунулося на схід. Був ранок. Вітер, що трохи вщух уночі, знову почав свою роботу. Він дув рівномірно, без поривів, дедалі дужче.

— Ходімо туди, — сказав я, показуючи Ніколі напрям за вітром.

Перед нами здіймалося гірське пасмо.

— Знову туди? — запитав Нікола, видно трохи стривожений. — Треба назад. Далі я не піду.

Ця відповідь здивувала мене. Нікола, безстрашний і покірний Нікола відмовлявся йти зі мною далі. Може, його налякали слова англійця?

— Чому ти не підеш туди? — запитав я його.

— Один мій товариш і ще один товариш йшли і не повернулися, — відповів Нікола, нахмурившись. — Звідти ніхто не повертається. Там ніздря Ай-Тойона.

Я вже знав, що Ай-Тойон — "священний старик" — найвище божество якутів. Але я ніколи не чув про ніздрю Ай-Тойона.

— Невже ти й досі віриш бабським казкам про тойонів і йорів? І як ти можеш боятися, коли я йду з тобою?

— Я знаю, що ти сильно велика людина. Більшовик ти. Але звідти ніхто не повертався.

Нікола не лестив мені, називаючи мене "сильно великою людиною" — більшовиком. Для нього всі міські жителі, що приїхали з великих міст Росії, були більшовиками, його похвала була щирою. Якторг звільнив

його разом з іншими якутами від експлуатації прасолів, що споювали якутів горілкою і купували за безцінь хутра; його діти вчилися в школі, а дружину вилікували від хвороби, насланої злим духом — йором. Все це була "агітація фактами", зрозумілими Ніколі. Там, де виникає сумнів у могутність богів, починає хитатися і віра в них. І мені здавалося, що Нікола вже втрачав цю живу віру в богів і ставився до них як до поетичної вигадки, що узагальнює те чи інше явище, — так, як ми іноді говоримо про "фортуну", про "караючу Немезіду", забуваючи про релігійне походження цих слів і передаючи ними тільки відомі поняття. Боги Ніколи явно підгнивали, але не вмерли ще зовсім у його свідомості. Вони оживали тоді, коли він зустрічався з якимось незрозумілим і страшним явищем. Так було з ним на пароплаві мерців, так, мабуть, було з ним і зараз. Страх заглушав голос розуму і пробуджував первісні вірування в злих духів...

— Що ж це таке: ніздря Ай-Тойона?

— Звичайна ніздря. Ай-Тойон дихає. А там, —Нікола показав на гору, — його ніздря.

— Але чому ж він дихає тільки в себе? Бачиш, вітер весь час дме в один бік? — запитав я Ніколу.

— Ай-Тойон сильно великий. Тисячу років, однак, він може брати повітря в себе і тисячу років випускати...

Очевидно, я був присутній під час народження нової легенди.

— Дурниці все це! Ходімо зі мною, Ніколо, і ти сам переконаєшся, що немає ніякої ніздрі Тойона.

Але Нікола не рухався з місця і заперечливо хитав головою.

— Ідеш?

— Сильно боюсь. Однак і ти теж не ходи! — сказав він.

Я вагався. Іти самому було рисковано. Слова англійця були кинуті неспроста. Там справді могла чекати непередбачена небезпека. Але в мені раптом заговорило самолюбство. Мою відмову Нікола міг зрозуміти так, неначе і я повірив у цю безглузду ніздрю .

— Якщо ти відмовляєшся, то я піду сам! — рішуче промовив я і пішов угору по схилу гори.

Вітер дув мені в спину, полегшуючи дорогу.

— Не ходи! — закричав мені Нікола. — Не ходи!

Я, не оглядаючись, ішов далі.

Скелі піднімалися все вище і крутіше. Незабаром я почав стомлюватись і пішов повільніше. Перед крутим підйомом зупинився, щоб передихнути, і раптом почув позад себе чиєсь сопіння. Я озирнувся. Переді мною стояв Нікола. Він усміхався своїм широким ротом, скалячи криві зуби.

— Однак ти пішов, і я пішов, — сказав він, побачивши моє здивування.

— Молодець, Ніколо! — радісно сказав я.

Мені доводилося кричати. Вітер завивав і свистів так, що ми ледве чули один одного.

— Ти не боїшся, Ніколо?

— Сильно боюсь, однак. Ходімо!

Ми почали видиратися по скелях. Раптом вітер зірвав мій похідний флюгер, що висів у мене за плечима. Нікола кинувся за ним, але я зупинив його. Вітер дув з такою сталістю, що ніякий флюгер не був потрібен. А Нікола, гнаний цим страшенним вітром, рискував зірватися в безодню.

— Іди сюди! Тримайся за мене! Ходімо разом! — крикнув я якутові.

Ми вчепилися один за одного і, допомагаючи один одному, ішли далі. Нам доводилося дуже відхилятися назад, і все ж ми не завжди могли втриматися на ногах. Ми падали на землю і ледве підводилися. Вітер, мов важкі мішки з піском, давив нам на спину. Ми обливалися потом і вибивалися з сил. Я вже почав шкодувати, що так необачно вчинив, але повертатися не хотілось. Ми були недалеко од вершини, і я дав собі слово тільки поглянути, що робиться по той бік кам'яного пасма, і повернутися назад, не спокушаючи більше долю.

Цю невелику відстань до вершини гори нам довелося повзти по землі. Вітер, здавалося, ладен був розчавити нас, як слимаків. Він був щільний і важкий. Можна було подумати, що ми перебуваємо на великій глибині океану і сотні тонн води давлять нас своєю вагою. Нам доводилося закривати рот і ніс, щоб затримувати повітря, яке душило нас; а видихати нам було ще важче, ніж хворим астмою.

Я знав, що на самому гребені гори вітер лютуватиме ще дужче. Щоб нас не знесло в якусь безодню, я вжив застережних заходів: наглядів ущелину між скелями і рушив туди, ховаючись од вітру за гранітними виступами.

Ми благополучно проповзли вузькою ущелиною, що загиналася насередині кутом, і, нарешті, підповзли до самого гребеня. Я нахилив голову і подивився вниз. Те, що я побачив, вразило мене.

Там був величезний пологий кратер, схожий на місячний. Та що мене особливо здивувало — схил цього величезного кратера був неначе відшліфований. Ні каменя, ні виступу. Зовсім гладенька, полога воронка, а глибоко внизу, в центрі її, було видно круглий отвір величезного, як мені здалося, діаметра. Невже ця відшліфована воронка і геометрично правильний отвір на дні кратера природного походження? Важко було припустити це.

Міцно вчепившись за гострий виступ скелі, Нікола махнув рукою, щось показуючи мені, і крикнув, але я не дочув, що він сказав, і глянув в напрямі його руки. Я побачив у повітрі дерево, яке летіло вздовж окружності кратера, описуючи величезне коло, неначе його кружляв смерч. Ми почали стежити за деревом.

Воно і далі описувало правильні кола, вірніше — рухалося по спіралі: кожне коло ставало вужче і проходило нижче від попереднього, причому дерево рухалося дедалі швидше. Це був якийсь повітряний Мальштрем !.. Ось дерево зробило ще кілька кіл і сховалося в чорному колодязі на дні кратера.

Я стояв перед новою загадкою. Було очевидно, що вітер прямував кудись під землю. Це було незрозуміло і безглуздо, як ніздря Ай-Тойона.

"Але де ж друга "ніздря", з якої повітря повинно виходити назад?.."

Мої роздуми перервало нове явище. Величезний камінь, вагою з добру тонну, зірвався раптом з вершини скелі. Але не полетів униз, як це було б природно. Він пролетів у повітрі по спіралі майже дві третини окружності кратера, перш ніж досяг дна і зник у круглому колодязі.

"Яка ж має бути сила вітру!" — подумав я і мимоволі здригнувся, уявивши себе на місці каменя.

Ми стояли перед цілком винятковим, загадковим явищем природи, і хоч я не вірив у божественну ніздрю, та все ж я вже з більшою повагою згадав міфотворчість Ніколи: в його вигадці була частина правди; ми відкрили якусь дивовижну "ніздрю" в корі земної кулі, що втягує повітря з поверхні землі.

"Це повідомлення викличе в науковому світі сенсацію!" — майнула гонориста думка. Але зараз не час і не місце думати про це. Треба обміркувати, як вибратися з цього повітряного коловороту. З величезною обережністю вивільнивши одну руку, я торкнув Ніколу за плече і кивнув йому головою, запрошуючи вертати назад.

"Але чому не засмічується цей отвір?" — подумав я... І саме в цю мить сталося таке, що одразу вимело всі думки з моєї голови.

Нікола надто поквапно і необережно підняв обидві руки, і раптом його тіло під тиском щільних мас повітря почало швидко зісковзувати з площадки, на якій ми лежали. Я ледве встиг ухопити Ніколу за ноги, але з жахом відчув, що й моє тіло рухається до краю обриву. Я почав чіплятися носками чобіт за вибоїни, щоб затримати наше просування, та все було марно: ми повільно, неухильно посувалися до краго безодні. Тіло Ніколи вже наполовину висіло в повітрі. Вітер здув мішок, що був у нього за плечима. Мішок ще тримався на ременях і висів горизонтально попереду голови Ніколи. Ще мить — і все тіло Ніколи повисло над безоднею. Раптом я відчув, що Нікола смикає ноги із моїх рук, немов бажаючи вивільнити їх. Я не міг зрозуміти цього вчинку. Нікола насилу повернув до мене голову і крикнув.

— Пусти!

Він був вірний товариш і справжній мужчина. Бачачи, що неминуче загине, він хотів принаймні врятувати мене. Я не міг прийняти цю жертву і далі міцно тримав його за ноги. Тіло Ніколи витягнулося, мов струна. Мішок з провізією, чайником та інструментом відірвався і помчав

ліворуч, уздовж краю гігантської воронки. Тієї ж секунди Нікола так сильно смикнув ноги, що я мимоволі випустив їх. І Нікола з неймовірною швидкістю помчав услід за мішком, неначе доганяючи його. Ще мить — і я полетів за Ніколою...

Жахливі, незабутні хвилини! Перше, що я відчув, коли полетів, це те, що вітер неначе затих: тепер ми летіли в його потоці. Разом з тим я відчував надзвичайне ущільнення оточуючого мене середовища, ніби я був на величезній глибині океану. З великими зусиллями міг я відвести вбік руку, бажаючи ухопитися за край кратера. Я летів всього-на-всього за метр від скель. Але дихати мені стало неначе трохи легше.

Повернувши голову, я подивився на Ніколу, що летів попереду мене. Він, мабуть, теж пробував зачепитися за стіну кратера. Хоч яке незграбне тіло було в нього, він вигинався дугою, як черв'як, простягаючи свої довгі руки і розкидаючи ноги. На одну мить йому вдалося доторкнутися ногою до кам'яної стіни. Але це не зупинило, а тільки трохи затримало його політ. Тіло Ніколи перевернулося і трохи наблизилося до мого. Він знову витягнувся пластом, а я простягнув руку вперед, бажаючи ухопити його. Та коли б навіть хоч один сантиметр відділяв нас, я не зміг би дістати його, бо відстань між нами залишалася незмінною. Ми були безсилі щось зробити.

Мішок уже описав коло і летів тепер трохи нижче від місця, де ми впали. Слідом за мішком це місце пролетів Нікола, а потім і я. Зблизька стіна кратера не здавалася вже такою відшліфованою, як здалеку. У ній де-не-де видно було тріщини, вибоїни, виступи скель. Але зачепитися за них було неможливо. Коли б навіть це і вдалося, то руку відірвало б страшенним потоком, як ніжку мухи. Доводилося підкоритися своїй долі і чекати, що буде далі.

Мабуть, Нікола водночас зі мною глянув униз, щоб подивитися, що ж нас чекає. Там видно було чорну круглу діру, що збільшувалася в міру того, як ми наближалися до неї повітряною гвинтовою дорогою, летячи дедалі швидше колами, що весь час звужувалися...

У мене почало паморочитися в голові. Кола ставали все менші, ми опускалися глибше і глибше... Наш смертний час настав. Я не мав сумніву, що загибель неминуча. Я повинен був упасти в безодню і розбитися на смерть об кам'яне дно. Коли ми летіли вже над самим колодязем, я знайшов ще сили поглянути вниз, і, — може, це було марення, — мені здалося, що я бачу світло величезних електричних ламп і грати внизу. Ці грати раптом закрутилися, світло померкло, я втратив свідомість....

IV. НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Коли я почав приходити до пам'яті, то насамперед відчув своє тіло: воно нило й боліло. Ще не розплющуючи очей, я відчув чийсь дотик. Насилу розімкнув повіки, побачив перед собою мого вірного супутника і друга Ніколу. Але я не пізнав його відразу. Замість звичайної хутряної одежі з оленячої шкіри на ньому був сірий лікарняний халат.

Я лежав на чисто застеленому ліжку, вкритому сірою пушистою ковдрою, у невеликій кімнаті без вікон, освітленій електричною лампою, що опускалась із стелі.

— Приїхали! — сказав Нікола, вітаючи мене своєю незмінною усмішкою.

— В ніздрю Ай-Тойона? — спробував я пожартувати. — От бачиш, Ніколо, ніякої ніздрі немає.

— А ти її бачив? Може, вона якраз така, — і Нікола обвів рукою кімнату.

— З електричним освітленням?!

Наша розмова була перервана. Двері розчинилися, і в кімнату ввійшла молода дівчина в білому халаті — сестра-жалібниця, подумав я.

Я вже не мав сумніву, що перебуваю в лікарні. Але чи довго я був непритомний, як мені пощастило уникнути смерті і як я потрапив у цю лікарню, не усвідомлював.

Сестра щось запитала мене невідомою мені мовою. Я жестами показав, що не розумію, і разом з тим роздивлявся дівчину. Вона була молода, червонощока і дуже здорова. Русяві локони вибивалися з-під її білої косинки. Вона посміхнулася, блиснувши своїми білими рівними зубами, і повторила запитання англійською мовою. Ця мова мені була більш знайома, — я читав по-англійськи, але розмовляти не вмів. І я знову розвів руками. Тоді дівчина втретє повторила своє запитання німецькою мовою.

— Як ви себе почуваєте? — запитала вона.

— Дякую вам, добре, — відповів я, хоч, правду кажучи, почував себе не так уже добре.

— У вас щось болить?

— Що у мене не болить! Я неначе пройшов через млинове жорно, — відповів я.

— Могло бути гірше, — сказала дівчина, добродушно посміхаючись.

— Де я перебуваю, якщо ваша ласка, поясніть мені? — запитав я.

— Ви про це скоро дізнаєтесь. Чи можете ви піднятися з постелі?

Я спробував трохи підвестись і закусив губу від болю.

— Лежіть, я зараз принесу вам сніданок. — І вона пішла, беззвучно ступаючи м'якими туфлями.

Нікола почував себе краще. Правда, він тер собі то бік, то спину, проте вже був на ногах. Ходячи туди-сюди по невеликій кімнаті, він кректав і притримував праве коліно.

— Люлька пропав, тютюн пропав, курити хочеться, — промовив він.

Знову відчинилися двері, і ввійшла сестра, цього разу з чоловіком років тридцяти, бритим, одягнутим у шерстяну фуфайку і в сари — чоботи з кінської шкіри. Це нагадало мені, що я перебуваю в приполярних країнах. Чоловік приніс такий же, як і на ньому, одяг для мене та Ніколи, а сестра — сніданок на підносі: яєчню, тартинки і чашки паруючого какао.

— Їжте, — сказала вона привітно, — а коли відчуєте в собі сили піднятися, одягніть костюми і подзвоніть у цей ось дзвінок.

Вона кивнула головою чоловікові у фуфайці і вийшла з ним із кімнати. Я почав їсти яєчню, що стояла на столику біля мого ліжка. Незважаючи на хвилювання, яких нам довелося зазнати, ми з Ніколою поснідали з апетитом. Нікола з насолодою пив какао, якого ніколи не куштував. Він навіть заплющив очі і прицмокував, втягуючи великими ковтками гарячий напій.

Однак у цій лікарні, мабуть, не слід було залежуватись довго. Поснідавши, я насилу підвівся і оглянув своє тіло, кимось обмите і одягнуте в чисту білизну. Все тіло було вкрите синяками, але кістки були цілі. Праве плече розпухло і дуже боліло. Схоже було на те, що кістка в плечовому суглобі вивихнута і вправлена. Так, могло бути й гірше.

Ми з Ніколою переодяглися, допомагаючи один одному, і я натиснув кнопку дзвінка біля дверей. Незабаром до нас у кімнату ввійшов чоловік у фуфайці і знаком запропонував нам іти за ним.

Ми вийшли з кімнати і пішли довгим покрученим коридором, освітленим електричними лампочками. По обидва боки в стінах ми бачили двері з великими номерами: 32, 33, 34... і напроти них: 12, 13, 14... Як у готелі або наркоматі.

Ми йшли досить довго, весь час завертаючи. Звідкись долинав рівний безперервний стугін. Десь працювали величезні машини. Ні, це більше схоже на завод!

Наш провідник несподівано зупинився біля дверей № 1 і постукав. Ми ввійшли у великий, засланий килимом кабінет з чудовими меблями. Я звернув увагу на те, що і в цьому кабінеті не було вікон. Стіни були заставлені шафами з книгами і обвішані технічними кресленнями. В кутку стояла вогнетривка шафа, а біля великої шведської конторки — обертова етажерка з папками. Біля конторки, освітлюваної лампою під зеленим абажуром, сидів бритий чоловік і щось писав. На столі задзвонив телефон. Чоловік узяв трубку.

— Алло! — і він щось коротко наказав невідомою мені мовою.

Потім він відкинувся на спинку обертового крісла і повернувся до нас обличчям. На ньому був сірий піджак і замість жилета сіра шерстяна фуфайка з гострим вирізом на грудях, з якого виглядав відкладний комірець і картатий галстук. Можна було подумати, що ми перебуваємо в кабінеті директора фабрики. Закінчивши оглядати костюм, я перевів погляд на обличчя іноземця і мимоволі скрикнув від здивування. Перед нами був англієць, якого ми витягли з болота.

Він також, очевидно, був здивований цією зустріччю.

— А, давні знайомі! — сказав він. — Сідайте.

Ми сіли біля столу. Деякий час англієць дивився на нас, ніби розмірковуючи, потім несхвально похитав головою і, постукавши об стіл креслярським косинцем, сказав:

— А ви все-таки не послухались моєї поради.

— І поки що живі, — зауважив я, намагаючись триматися невимушено.

— Поки що! — багатозначно відповів англієць. — Це чистісінька випадковість, що ви не розбилися, як яєчна шкаралупа...

Він побарабанив пальцями по столу і раптом швидко обернувся разом із сидінням крісла і заглибився в папери, немов забувши про нас. Настала досить гнітюча пауза. Потім він так само різко знову повернувся обличчям до нас.

— Ті, що йдуть за вітром, не повертаються! — одрубав він, повторюючи слова Ніколи, сказані мені. —Або вони вмирають раніше, або... тепер... Але ви врятували мені життя. Я в боргу перед вами і не хочу вашої смерті. Але... — англієць підняв палець догори. Потім знову повернувся впівоберта, щось швидко написав на аркуші паперу і запитав: — Як вас звуть і хто ви?

— Моє прізвище Клименко, Григорій Петрович. А його звуть Нікола.

Англієць ретельно записував мої відповіді, як судовий слідчий. Він запитав мене про вік, посаду, освіту, мету подорожі (це останнє цікавило його найбільше). Я не вважав за потрібне приховувати щось від нього.

— А можна знати, з ким я маю честь говорити? — запитав я, щоб трохи зрівняти наше становище.

Англієць якось фиркнув і кинув:

— Можна. Ви маєте честь говорити з містером Бейлі...

— Містер Бейлі? — здивовано перепитав я. — Той самий, що спорядив експедицію на "Арктиці"? Значить, ви не загинули?

— Для всіх, хто там, проти вітру, я загинув. Але для вас, як бачите... Ось що, містер... Калименко.

— Клименко, — поправив я.

Але містер Бейлі не міг правильно вимовити моє прізвище і повторив його по-своєму:

— Ви, містер Калименко, не вийдете звідси. Ви теж загинули для всіх, хто живе проти вітру. Ви метеоролог, це добре. Ви мені будете корисний. Треба зробити так, щоб вас не шукали ваші... товариші.

— Це неможливо. Як тільки стане відомо, що я пропав без вісті, розшукувати мене вийде ціла експедиція.

— О, ви дуже любите розшукувати людей, що пропали! — з іронією сказав Бейлі. — Своїх і чужих: Нобіле, Кулик, Горський...

Це здивувало мене. Очевидно, Бейлі знав усе, що робиться "проти вітру", тобто в усьому світі. Мабуть, він мав радіостанцію.

— Так, ми не звикли залишати без допомоги людину, яка потребує її, — відповів я з деякою запальністю.

— Дуже добре, — з тією ж іронією відповів Бейлі. — Але ми зробимо так, що вам не потрібна буде ніяка допомога. Не турбуйтесь. Я вже

сказав, що збережу ваше життя. Але можна буде взяти ваш одяг, в якому ви подорожували, розірвати, закривавити його і кинути на шляху тих, хто розшукуватиме вас. Вас розірвали звірі. Кінець! Експедиція повернеться назад. Я не хочу, щоб сюди хтось приходив... Ви можете йти, — закінчив Бейлі, несподівано звертаючись до Ніколи.

І коли Нікола вийшов з кімнати, містер Бейлі встав, пройшовся по кабінету і сказав:

— Мені ще треба з вами поговорити.

— Мені також, — відповів я, все ще намагаючись "зрівнювати становище", якщо тільки можна зрівняти становище полоненого, яким я був, і людини, в руках якої було моє життя.

І, не даючи говорити Бейлі, я швидко вів далі:

— Ви говорите про те, що не бажаєте, щоб хтось довідався про ваше існування і знайшов дорогу сюди. Це неможливо. Припустимо, що вам вдасться інсценувати мою загибель. Але наукові дослідження все одно провадитимуть. Я ще не знаю, що ви тут робите, але для мене вже цілком ясно, що це з вашої вини змінився напрям вітрів, а значить, змінився і клімат. Поки що населення ще не дуже занепокоєне, але вчені всього світу вже давно з тривогою стежать за незвичайними явищами, що відбуваються в атмосфері. Рано чи пізно всі відчують зниження атмосферного тиску. На зміну нашій експедиції підуть "за вітром" інші, і вітер неминуче приведе їх сюди.

— Я це знаю, — відповів Бейлі, нетерпляче вислухавши мене. — Рано чи пізно це повинно статися. Вони прийдуть сюди, і... тим гірше для них! А ви... вас я одного разу вже попереджав, але ви не послухали мене. Ось вам ще одно попередження: не пробуйте втекти звідси. Це може коштувати вам життя. Більше я не помилую вас. Скажіть це і вашому якутові. Зрозуміли? Ви матимете деяку свободу, якщо дасте мені слово...

А втім, можете не давати: ви самі побачите, що втекти звідси неможливо. У вас тут буде багато роботи. Тепер ідіть, містер Калименко. Уільям покаже вам вашу кімнату.

Бейлі подзвонив. Увійшов служник.

— Уільям, проведіть містера Калименка в кімнату номер шістдесят шість. До побачення.

— Дозвольте Ніколі поселитися в одній кімнаті зі мною, — сказав я.

Містер Бейлі подумав.

— Гаразд, це можна, — сказав він. — Але пам'ятайте: ніяких змов. До побачення.

Я попрощався, і ми з Уільямом пішли довгим дугоподібним коридором, потім зійшли поверхом нижче і заглибилися в справжній лабіринт. Мене здивувало те, що за цілу дорогу ми не зустріли жодної людини. Я запитав свого провідника, де ж люди, але він нічого не відповів. Можливо, він не знав ні російської, ні німецької мови, а вірніше — не хотів говорити.

V. З НЕБА НА ЛЕКЦІЮ

Я ввійшов у свою "камеру ув'язнення". Кімната мала не більше як тридцять квадратних метрів, а висота ледве досягала чотирьох метрів. Стіни були вкриті фанерою. Одна лампочка — на стелі, друга — на письмовому столі. Два вузьких ліжка біля стін і кілька простих стільців.

Після розкішного кабінету містера Бейлі ця кімната здалася мені менш ніж скромною. Але... "могло бути й гірше", — згадав я слова сестри-жалібниці і тому не дуже засмутився. Уільям пішов, і незабаром мою увагу привернуло велике креслення, що закривало половину стіни.

На синьому креслярському папері я побачив профіль підземного містечка містера Бейлі, зображеного в розрізі, і окремо плани кожного поверху. На кресленнях не було пояснювальних написів, але все ж вони давали загальне уявлення про всю споруду. Центр містечка займала величезна труба, в яку ми впали. Навколо цієї труби йшли пронумеровані приміщення. Містечко мало п'ять поверхів нижче рівня землі і три поверхи в стінах кратера. Нижче восьмого поверху видно було дві печери, мабуть, природного походження.

Праворуч від центральної труби, вздовж п'ятого (коли лічити зверху вниз) поверху йшла бокова труба, яка закінчувалася далеко за межами кімнат і виходила назовні. Ця труба найбільше зацікавила мене. Спочатку я подумав, що вона призначена для відведення повітря, яке входить згори. Проте коли б через цю бокову трубу виходило стільки ж повітря, скільки входило, то на поверхні повинна була б існувати друга повітряна течія — і зменшення повітря не помічалося б, тимчасом як ретельно складені нами синоптичні карти показували, що повітряні течії з усіх кінців земної кулі прямують до одного місця, не зустрічаючи ніякої зворотної течії.

А якщо вітер всмоктується в підземне містечко і нікуди звідти не виходить, то — хай йому дідько! — тиском повітря все містечко давно б уже повинно було вибухнути, як котел, переповнений парою...

Двері відчинилися, і в кімнату ввійшов Нікола. Він щільно причинив за собою двері і, почесавши голову, зітхнув. Я думав, він докорятиме мені за те, що я знехтував його поради, але він заговорив про інше. Нікола повідомив мене, що в одному з коридорів він зустрів "двох Іванів" — двох якутів, що загинули рік тому в "ніздрі Ай-Тойона".

— Ти ще віриш в ніздрю? — запитав я його.

— Краще було б нам потрапити в ніздрю Ай-Тойона, ніж цього йора, — відповів заклопотано Нікола.

Він встиг перекинутися кількома словами з тутешніми якутами і довідався, що вони працюють в якійсь великій трубі, прибираючи і вивозячи сміття, яке приносить вітер із центральної труби. Я подивився на план. Так ось для чого існує бокова труба!..

"Два Івани" скаржилися Ніколі, що їх тримають як рабів, нікуди не пускають, "але годують сильно добре".

В кімнату постукали. Ввійшов Уільям і запросив нас своєю незрозумілою мовою, підкріплюючи слова жестом, іти за ним.

Ми послухались. У коридорі біля дверей стояв якут "Іван-старший". Уільям доручив йому Ніколу, а зі мною пішов далі. Ми перейшли коридор, сіли в кабіну ліфта № 50, піднялися поверхом вище і зупинилися біля дверей № 13. Уільям, не стукаючи, відчинив двері, і я слідом за ним увійшов у дуже велику кімнату. Це, очевидно, була лабораторія. На столі в ідеальному порядку були розставлені складні апарати з компресорами, мідними трубками, змійовиками і холодильниками. Цілими рядами були розставлені склянки, чаші, посудини. їх посріблена поверхня блищала під яскравим світлом двох дугових ламп.

Цей сліпучий посуд мав такий вигляд, ніби багатий спадкоємець дістав із скринь дідівське срібло, щоб помилуватися своїми скарбами. Але я вже знав, що такий посуд (із посрібленими стінками для відбиття тепла) вживають під час дослідів з рідким повітрям.

Рідке повітря!.. Адже його густина у 800 разів більша за атмосферну. Чи не являє собою містечко Бейлі фабрику для перетворення атмосферного повітря На рідке?

Зайнятий своїми думками, я спочатку не помітив людської фігури, схиленої над одним із столів. Це була жінка в білому халаті. Вона

підвела голову, і я впізнав сестру-жалібницю. Вона також пізнала мене і посміхнулася, побачивши подив на моєму обличчі.

— Будь ласка, пройдіть в кабінет, батько чекає вас, — сказала вона, показуючи рукою в напрямі других дверей.

Я постукав і ввійшов у другу кімнату. Вона була майже такого ж розміру, як і перша, але тут не було інструментів. Зате всі стіни були заставлені полицями з книгами, а на великому письмовому столі лежали купи аркушів паперу, списані хімічними формулами.

Коли я зайшов, із-за стола підвівся дуже високий, літній, але ще моложавий чоловік з русявим волоссям, сірими очима і рум'яними щоками. Його добродушна посмішка дуже нагадувала посмішку дівчини. Він міцно потиснув мою руку і сказав:

— Містер Бейлі і Елеонора вже говорили мені про вас. Нам потрібні такі люди, як ви. На жаль, ви не хімік, та все ж наші з вами спеціальності досить близькі між собою... Ви, так само як і я, "живитесь повітрям", — усміхнувся він.

Він говорив так просто, неначе я прийшов до них з власної волі і пропонував їм свої знання і працю.

— Моє прізвище Енгельбрект, — сказав він. — Сідайте, прошу вас.

— Енгельбрект! — здивовано вигукнув я, все ще не сідаючи. — Ви Сванте Енгельбрект, загибель якого на "Арктиці" оплакував увесь культурний світ?

— Слухи про мою смерть були значно перебільшені, — повторив знаменитий шведський вчений дотеп Марка Твена. — Так, я живий Сванте Енгельбрект.

— Але чому... Що примусило вас ховатися?

Енгельбрект нахмурився.

— Сідайте, прошу вас, — сказав він. — Я служу у містера Бейлі головним інженером. Ми виготовляємо рідке повітря, водень і гелій, добуваємо з повітря азот, кисень...

— І що ж ви робите з ними? — не втримався я від запитання.

— Це вже справа підприємця містера Бейлі. Мабуть, він продає...

— Але як?.. Я наче не чув про концесії...

— Фінансова сторона справи мало цікавить мене, — трохи поквапно перебив мене Енгельбрект. — Про це ви можете довідатися в містера Бейлі. Я працюю за контрактом і, крім своїх лабораторій, ні в що не втручаюсь. Містер Бейлі — людина з винятково широкою ініціативою і великим діловим розмахом. Він не шкодує витрат, щоб забезпечити мені спокійну наукову роботу. Коли ви ознайомитеся з нею, то побачите, що ми зробили дуже цінні наукові відкриття, ще невідомі світові. Містер Бейлі пускає їх в оборот, це його справа. В його фінансові діла я не втручаюсь, — ще раз, мабуть, кваплячись повідомити все необхідне, повторив учений. — Мені бракує тільки одного: лаборантів. Я не маю навіть часу сам робити досліди. Я їх проводжу тільки тут, — і Енгельбрект показав на аркуші паперу, помережані формулами. — Мені допомагає дочка, Елеонора.

— Сестра-жалібниця?

Енгельбрект посміхнувся.

— Вона у нас і сестра-жалібниця, і вчений-лаборант, і хазяйка мого маленького господарства, — сказав він з теплотою в голосі. — Вона

молодець. І я сподіваюся, що ви допоможете їй працювати в лабораторії. Вона введе вас у курс справи. Якщо ви не впораєтесь з якимсь завданням, звертайтеся до мене, я вам завжди допоможу, коли це потрібно буде... Отже, до діла! — закінчив Енгельбрект, простягаючи мені руку. — Не гайте часу.

Я попрощався і вийшов у лабораторію.

— Домовилися? — запитала Елеонора.

Я розвів руками, удаючи, що покорився долі.

— Сідайте і давайте працювати, — просто сказала вона мені, підсуваючи ближче до себе вільний табурет.

Я сів, як старанний учень. Вона почала справжній екзамен.

— Спосіб добування рідкого повітря?.. Гм... Гм... Він полягає в тому... — почав я відповідати, розглядаючи волосся Елеонори, що вибилося з-під білої косинки, — в тому, що охолодженням, яке одержуємо від розширення самого повітря, користуються для його охолодження. Повітря стискують поступово до двохсот атмосфер, а потім тиск падає відразу до двадцяти, і температура внаслідок розширення знижується до тридцяти градусів нижче нуля. Так роблять кілька разів, поки температура досягне ста восьмидесяти градусів нижче нуля. Тоді при тиску в двадцять атмосфер повітря може вже перейти в рідкий стан...

"Яке в неї красиве волосся..." — це, звичайно, не вголос.

Елеонора помітила мій погляд, перш ніж я встиг опустити повіки, поправила локон, що вибився з-під косинки, ледве помітно усміхнулася і сказала з поважністю, яка їй зовсім не підходила:

— Поверхово і не зовсім точно, проте для початку досить. Ви знаєте цей апарат?

— Апарат Лінде для згущення повітря, — відповів я, радіючи, мов школяр, з свого знання.

Елеонора кивнула.

— Так, але це дитяча іграшка. Ви побачите складні машини, які сконструював мій батько...

Екзамен тривав.

— Проте вам ще треба набути багато теоретичних знань. Добування рідкого повітря...

І вона, не відриваючись од роботи, почала свою першу лекцію. Я зосереджував усю свою увагу, але мимоволі думав зовсім про інше. В цей час мені було набагато цікавіше знати, яким чином вона і її батько опинилися в цьому підземному містечку, чому загинув "Арктик", хто був той мрець, якого бачив Нікола на носі корабля, як використовує Бейлі рідке повітря, які взаємини між ним і Енгельбректами... Тисячі запитань роїлися в моїй голові, але я не наважувався запитати про все це мою вчительку.

— ...Рідке повітря являє собою легку рухливу прозору рідину блідоголубого кольору з температурою мінус сто дев'яносто три градуси Цельсія при атмосферному тиску, — говорила далі Елеонора. — Одержане з апарата повітря буває мутне внаслідок домішки замерзлої вуглекислоти, яка в невеликій кількості є в повітрі. Після профільтрування через паперовий фільтр повітря стає прозорим...

"Бідна дівчина! Невесело, мабуть, їй в такій норі. Невже вона з батьком добровільно зважилася на це заслання?" думав я.

— ...Під час випаровування рідкого повітря спочатку виділяється киплячий азот, точка кипіння якого мінус сто дев'яносто чотири градуси Цельсія, потім аргон... Що виділяється під час випаровування рідкого повітря? — раптом перепитала вона, помітивши мій розгублений вигляд.

— Аргон, — відповів я машинально, вловивши останнє звукове враження її грудного голосу.

Елеонора нахмурилась.

— Ви неуважно слухаєте мене, — сказала вона з докором.

— Пробачте, але ж я лише кілька годин тому упав з неба. Погодьтеся, що несподівано потрапити після такої незвичайної повітряної подорожі на лекцію про рідке повітря...

На обличчі суворої вчительки з'явилася посмішка. І раптом, не втримавшись, вона розсміялася з дитячою веселістю.

— Мабуть, ви праві, вам треба відпочити і трохи отямитися.

Я дуже зрадів цій "зміні" і поспішив запитати її:

— Але скажіть, як я залишився живий?

— Вас випадково помітили, коли ви летіли. Вентилятори зупинили, і ви досить м'яко впали на перші грати. У трубі є цілий ряд сит, щоб затримувати сміття. Все це ви зрозумієте, коли побачите будову її. Завтра неділя, і я покажу вам.

— Ще одне запитання...

Але Елеонора вже зосереджено працювала.

— Ідіть і відпочивайте, — м'яко і водночас владно сказала вона.

На моєму обличчі, мабуть, відбилося засмучення, бо, поглянувши на мене, дівчина поспішила додати, як завжди, добродушно посміхаючись:

— Ми з вами ще сьогодні побачимось в бібліотеці після шостої. Другий поверх, номер сорок один. — І, кивнувши мені, вона знову заглибилася в роботу.

Я пішов у свою кімнату...

VI. ПІДЗЕМНЕ МІСТЕЧКО

На другий день мого перебування в "полоні" я вже досить добре ознайомився з містом. Елеонора охоче мені все пояснювала. Перший верхній поверх було відведено під житлові кімнати для адміністрації містечка. Тут жив вищий технічний персонал, містилися квартири Енгельбректів, інженерів та офіцерів.

— Офіцерів? — здивовано перепитав я.

Елеонора зніяковіла. Вона, мабуть, сказала більше ніж слід і тепер не знала, як виправити свою помилку.

— Таке велике містечко не може залишитися без охорони, — відповіла вона. — Ми маємо щось на зразок міліції або сторожової охорони. На чолі стоїть кілька начальників, яких ми і називаємо офіцерами... Ви тільки нікому не кажіть про те, що я повідомила вам. Містер Бейлі просив мене нічого не говорити вам про нашу охорону, а я вибовкала... Чистісінько по-жіночому! — сказала вона, обурюючись на себе.

Я запевнив дівчину, що мовчатиму, як риба.

— А скільки у вас міліції? — запитав я.

Але Елеонора почала запевняти, що вона більше нічого не знає про збройні сили.

— Лічать поверхи у нас зверху, — знайомила вона далі мене з влаштуванням незвичайного містечка. — На другому поверсі, у двох зовнішніх його кільцях, живуть службовці середньої кваліфікації.

Мене теж помістили на другому поверсі, і тому я запитав з жартівливою образою:

— Такі, як я?

— Так, як ви, — відповіла Елеонора, — тільки вони знають трошки більше, ніж ви. А вздовж усього внутрішнього кільця розташовані бібліотеки і лабораторії. Третій поверх відведено для робітників. На цьому ж поверсі містяться склади для провізії, кухні, їдальні, лазні, клуби, кіно...

— Навіть кіно!

— І кіно, і театр. А що ж тут дивного? Коли б у нас не було розваг, то, мабуть, багато хто помер би від нудьги.

— А чи не краще розбігтися від нудьги?

Елеонора удала, що не почула мого запитання.

— Четвертий поверх, або перший під рівнем землі, займають машини, що переробляють рідке повітря на азот у вигляді аміаку, азотної кислоти і ціан-аміду — речовини, дуже важливої для промисловості і сільського господарства. — Вона говорила без упину,

наче боялась, що я знову переб'ю її. — Ми добуваємо азотної кислоти понад мільйон тонн за рік, причому весь час розширюємо виробництво. Крім того, ми добуваємо кисень. В одному з секторів четвертого поверху сортирують матеріали, які потрапляють зовні через головну трубу. На висоті четвертого поверху в трубі влаштована ціла система сит. Крізь решітку перших із них може пролізти людина, останні ж сита такі густі, що не пропускають навіть пилу.

— Мене з Ніколою, значить, теж "відсортували" у сортувальні?

— Так. У трубу потрапляють іноді найнесподіваніші предмети й істоти. А найбільше втягує труба уламки дерев. Інколи вітер приносить і вирвані з корінням величезні кедри, ялини, сосни, смереки, модрини. Весь цей матеріал іде на паливо. Весною і восени, під час пташиного перельоту, труба втягує величезну кількість птахів.

Частину їх ми заморожуємо, готуючи запаси на рік, а частину, охолодивши рідким повітрям, перетворюємо на крихке каміння, яке потім розтирається на порошок і зберігається в кладових, а може, й експортується. Часто в трубу потрапляють дрібні чотириногі хижаки, а інколи й крупніші: єнотові собаки, песці, а були випадки, коли до нас завітали в гості, здійснивши повітряну подорож, білий ведмідь і навіть тигр! На п'ятому поверсі проходить труба, по якій пневматично викидаються всі вже непотрібні покидьки, що надходять до неї з четвертого поверху. У всіх підземних поверхах — від четвертого до восьмого — відбувається перетворення атмосферного повітря, що йде з центральної труби, на рідке. На кожному з цих поверхів є склади для зберігання рідкого повітря. Особливо багато таких складів на шостому поверсі. Проте найбільший інтерес являють сьомий і восьмий поверхи. На сьомому поверсі за допомогою рідкого повітря ми добуваємо рідкий водень, що має температуру лише на двадцять градусів вище від абсолютного нуля . А за допомогою рідкого водню ми перетворюємо газ гелій на рідкий. Це найважче і найскладніше виробництво. Весь восьмий поверх відведено для добування рідкого гелію — дуже цінного продукту. Ми маємо його вже кілька сот тисяч літрів.

— Але куди ж іде вся ця гігантська продукція?!

— Ми не цікавимося комерційними операціями містера Бейлі, — відповіла Елеонора, повторюючи слова, які вже я чув від її батька.

Мені хотілося поставити їй ще кілька запитань: де розташоване машинне відділення, що міститься в підземних печерах. Але задзвонив електричний дзвінок. Він скликав на сніданок, і я ні про що більше не встиг довідатися.

Це було в неділю, коли я прогулювався з Елеонорою "проспектом" першого поверху — довгим коридором, що йшов по колу. Таке кружляння по колу наганяло нудьгу. Дивлячись на номери дверей по обидва боки, здавалося, що перебуваєш у величезній тюрмі. Це враження посилювалося ще й тим, що коридор був зовсім порожній. Неначе "ув'язненим" не дозволяли виходити на прогулянку.

Я тільки пізніше узнав, що мешканці містечка, а особливо жителі привілейованого першого поверху мали можливість робити прогулянки у навколишні гори й ліси. І, звичайно, серед них не було жодної людини, яка б не віддавала перевагу цим прогулянкам на свіжому повітрі перед нескінченним кружлянням "тюремним" коридором.

Коли дзвінок продзвонив, двері кімнат розчинилися, з них почали виходити люди, і коридор ожив. Я з великою цікавістю приглядався до мешканців містечка. Серед них зовсім не було жінок. Це було воістину чоловіче містечко, і Елеонора, мабуть, становила такий же виняток, яким була в давнину дочка капітана на каперському кораблі. До того ж усі вони були молоді. Найстаршому з них, мабуть, було не більше як тридцять п'ять років.

Я даремно шукав серед них людей у військовій формі. "Офіцерів" не було, всі були одягнуті в цивільні костюми. Але їхня виправка, особлива

чіткість рухів викривала в них військових. У всякому разі можна було безпомилково сказати, що всі вони пройшли військову школу.

Я був новачок і чужий серед них. Але, як добре виховані люди, вони не затримували на мені цікавих поглядів. Люб'язно привітавшись з моєю супутницею, вони мигцем дивилися на мене і йшли далі, весело розмовляючи, на жаль, невідомою мені мовою.

Мешканці першого поверху користувалися окремою їдальнею на першому поверсі. Мені дуже хотілося пробратися туди, щоб ближче познайомитися з місцевою "аристократією". Але містер Бейлі вжив заходів, щоб я не зустрічався з мешканцями містечка. Так, мене затримували в лабораторії після занять доти, поки робітники не розійдуться по своїх кімнатах; а на заняття я мав приходити пізніше, після того, як усі робітники вже пройшли на роботу. Крім того, мені заборонялося ходити у загальні їдальні. Обід подавали в мою кімнату, а снідав я в лабораторії разом з Елеонорою. А щонеділі так, як і сьогодні, сніданок приносили у мою кімнату.

Я попрощався з Елеонорою і спустився ліфтом на другий поверх.

Мені дуже хотілося побачити робітників містечка, і я наважився трохи порушити встановлені для мене правила: не заходячи до себе в кімнату, я спустився ліфтом на третій поверх і пішов коридором назустріч натовпу, що прямував у загальну їдальню. Цей натовп вразив мене. Я знав, що маю справу з справжніми робітниками містечка, і все ж робітників того типу людської породи, який створено класовим суспільством, я не побачив.

Цей натовп робітників зовнішнім виглядом нічим не відрізнявся од натовпу верхнього поверху. Такі ж самі, майже вишукані, прекрасні костюми, такі самі витончені манери, такі ж самі пропорційно складені, добре натреновані, здорові, швидше спритні, ніж сильні, тіла, обличчя інтелігентів. І тільки якщо вдивлятися дуже пильно, то між мешканцями

третього і першого поверхів можна було помітити деяку різницю, — навіть не різницю, а відтінок, який існує, наприклад, в одному й тому ж класі суспільства, але між суміжними колами цього класу, як "середньовище" коло капіталістів або родової аристократії відрізняється од вищого кола.

І тут, як і на першому поверсі, не видно було ні жінок, ні стариків. Натовп складався тільки з чоловічої молоді.

Все це вразило і зацікавило мене. Проте залишатися далі, щоб продовжувати свої спостереження, я не міг. Я поспішив до себе на другий поверх. У своїй кімнаті я застав Уільяма, який підозріло подивився на мене. Я пояснив йому, що через неуважність опустився на поверх нижче.

Я почав снідати, спідлоба стежачи за Уільямом. його, звичайно, приставили шпигувати за мною. Але зараз не це цікавило мене. Я розглядав його обличчя і порівнював його з тими, які бачив у коридорах. Уільям був трохи старший від них, але обличчя в нього було також випещене. З таким обличчям личило б сидіти за директорським столом крупного торговельного підприємства. І ось цей "директор контори" подає мені сніданок, як лакей!

Дивне містечко, дивна фабрика містера Бейлі...

VII. НЕВДАЛА ВТЕЧА

Робота в лабораторії йшла як завжди. Через кілька днів я навіть удостоївся похвали Елеонори.

— З вас вийдуть люди, — зауважила вона.

Іншим часом і за інших обставин ця похвала була б дуже приємного для мене. Але я аж ніяк не збирався робити тут кар'єру і закінчити своє

життя покірливим службовцем містера Бейлі. Думка про втечу не залишала мене. Повертаючись після роботи в своє спартанське житло, я чекав Ніколу, який приходив трохи пізніше за мене, і ми пошепки починали наші наради.

Ніколу відкомандирували до інших якутів працювати в трубі, по якій повітряним напором викидали сміття і всі покидьки містечка у величезну безодню, що лежала із зовнішнього боку кратера. Нікола, який уже встиг познайомитися з китайцями-поварами і якось порозумітися з ними, повідомив мене і про деякі господарські особливості нашого містечка.

Тут нічого не пропадало. Про запаси дичини, що потрапляла в трубу, я вже знав. Свіже м'ясо добували полюванням. Жителі містечка полювали, озброєні рушницями, які діяли стиснутим повітрям. Був ще один досить цікавий вид полювання: на крупного звіра йшли з бомбами, наповненими рідким повітрям, вміщеним у теплонепроникні оболонки.

Досить було повернути "запал", щоб у бомбі почала енергійно розвиватися теплота. Рідке повітря розширювалося, перетворювалося на газоподібне, і кинута бомба розривала звіра з такою силою, неначе вона була начинена динамітом.

Нікола пояснив мені тільки ефект такого виду зброї, але внутрішню будову мені вже неважко було самому зрозуміти. Проте рідке повітря було не єдиним джерелом енергії, яким користувалися в містечку. Риючи нові шахти, використовували якусь іншу вибухову речовину. Невідомим джерелом енергії приводилися в рух і всі надпотужні машини цього своєрідного заводу. Коли я звернувся за роз'ясненнями до Елеонори, вона відповіла:

— Це не мій фах.

"На цьому заводі, — подумав я, — дуже багато виробничих таємниць... Мало того, що Бейлі позбавив мене волі і перетворив на свого раба, він, можливо, примушує мене працювати в інтересах англійських капіталістів... А що, коли все це рідке повітря перетвориться в їхніх руках на страшну зброю проти нас? Ні, треба швидше тікати, щоб попередити уряд про небезпеку через найближчу ж раду або ячейку".

Я по кілька разів примушував Ніколу пояснювати мені до найменшої дрібниці будову відвідної труби, бо план давав дуже схематичне уявлення. І Нікола пояснював мені. Труба має не менше як два кілометри. Колись вона, мабуть, виходила на самісінький край обриву з зовнішнього боку кратера, але сміття, яке тут звалювали, поступово робило довшою площадку перед трубою, і тепер вона простяглася на півкілометра. По ній проведені колії для вагонеток, на яких і підвозять сміття до краю безодні. Схил на місці звалища досить крутий. Стіни безодні ще крутіші, але, на думку Ніколи, вилізти з неї все-таки можна. Це єдиний шлях до втечі.

Я ще раз підійшов до плану й уважно оглянув креслення труби. Несподівано я звернув увагу на якісь знаки: там, де на плані труба закінчується, ледве видно було надряпані нігтем чи сірником зображення стріл, спрямованих до краю труби, а над стрілами стояли окличні знаки.

Що вони означали? Хто їх зробив? Можливо, хтось із тих, що жив у цій кімнаті, — такий же ув'язнений, як і я, — попереджав мене не йти цим шляхом, бо там чекала якась небезпека?.. Стрілки могли означати напрям вітру. Але вітер дув з труби, виносячи сміття. Зовнішнє повітря втягувалося тільки центральною трубою кратера. В час прибирання сміття і вночі, коли люди спали, в боковій вивідній трубі вітер взагалі не дув, як сказав мені Нікола. Проте іншого шляху в нас не було, а зволікати, коли я мусив попередити власті про навислу загрозу, ми не мали права.

Не відкладаючи задуманого плану в довгий ящик, ми вирішили з Ніколою вирушити в дорогу найближчої ж ночі, як тільки всі поснуть.

"Чи чергує вночі варта?" — думав я. Сховатися від неї буде дуже важко, бо вогні в коридорах не гасили цілу добу, — це я вже знав. Крім того, рисковано було вирушати в дорогу в наших досить легких домашніх костюмах. Починалася осінь, і ночами, незважаючи на потепління клімату, могли бути заморозки. А зима в цих широтах настає дуже швидко. Провіант турбував мене менше. Зброї ми теж не мали, але Нікола міг майстерно зробити лук і стрілу — навіть зв'язати сильця з волосся із своєї голови. Він знав тисячі способів ловити птахів, звірів і риб, і з ним смерть від голоду не загрожувала.

Ми тихо сиділи в своїй кімнаті, прислухаючись до віддалених звуків. Десь глибоко під землею гуділи мотори, а над нами завивав вітер у трубі. Незабаром змовкло і це завивання: вночі лабораторії не працювали...

Північ. Я кивнув Ніколі головою, і ми рушили в дорогу. Нікола йшов попереду. Ми благополучно пройшли весь коридор, нікого не зустрівши, спустилися на п'ятий поверх, піднялися невеличкими сходами і опинилися в маленькій кімнатці — не більшій ніж кабіна ліфта, — двері з якої вели всередину бокової труби. В кабіні дрімав сторож. Я відсахнувся назад, але в цей час Нікола раптом тихо і швидко почав щось говорити якутською мовою. Він пізнав у сторожі якута Івана-старшого. Нікола, мабуть, в чомусь палко переконував Івана, а той заперечливо хитав головою, зітхав і чесав свою ріденьку борідку.

— Не хоче пустити, — пояснив мені Нікола. — Сильно боїться і нам не радить. Смерті боїться.

Обернувшись до Івана, Нікола знову почав переконувати його пропустити нас. Іван, видно, починав вагатися. Потім махнув рукою, відчинив двері, що вели в трубу, і перший переступив поріг.

— Він піде разом з нами пропадати, — пояснив Нікола.

Труба була велика, як залізничний тунель. Коли двері за нами зачинилися, нас оповила цілковита темрява. Хоч як тихо ми йшли, але кроки наші гучно відлунювалися в трубі, викладеній залізними листами. В кінці труба робила невеликий пологий поворот, завернувши за який, я раптом побачив бліде світло місяця... Це світло схвилювало мене як символ свободи. Ще кілька кроків — і ми вийдемо з нашої тюрми! Я вже відчував запах прілого листя і моху.

Отвір дедалі ширшав. Ось місяць освітив стіни труби. Там, де вона закінчувалася, я побачив залізні штаби, що перетинали трубу у вигляді невеличкого місточка. Нікола вже заніс ногу на цей місточок, але я смикнув його за рукав і зупинив. Я подумав, що цей місточок могли зробити для автоматичної сигналізації. Місточок був нешироκий, проте через нього важко було перестрибнути. Я задумався, як обійти перешкоду. Нікола не розумів мене і квапив іти швидше. Я пояснив йому мої побоювання.

Ми почали радитися. Нікола запропонував такий план. Він і я повинні підняти, розгойдати і перекинути через місточок Івана, як найменшого і найлегшого з нас, потім Іван принесе дошки або уламки дерев, і ми спорудимо "міст над мостом", — так, щоб можна було перейти дерев'яним настилом, не зачіпаючи залізних штаб. Але Іван не погоджувався на маленьку повітряну подорож, — він боявся розбитися.

— Я і так пробіжу, — відповів він. — Боком, боком...

І, раніше ніж ми встигли заперечити, Іван відійшов назад, розігнався і побіг по похилій стіні труби, збоку місточка... йому пощастило зробити кілька кроків, але біля самого краю він посковзнувся на гладенькому вологому схилі і на весь зріст упав на залізний місточок... Якщо місточок був з'єднаний із сигналізацією, то вона запрацювала щосили!

Нам більше нічого не залишалося, як, не звертаючи уваги на місточок, бігти слідом за Іваном. Двома стрибками я вискочив з труби, Нікола за мною. Ми кинулися бігти по шпалах, оббігаючи вагонетки, що стояли на нашому шляху. За дві-три хвилини ми пробігли не менше як половину площі, яка відділяла нас од кручі. Впасти на м'яке сміття не страшно було.

Я біг так швидко, як тільки міг; кривоногий Нікола не відставав од мене, але Іван, який уже давно не тренувався з бігу, залишився позаду. Я зупинився, щоб зачекати його, але Нікола, обганяючи мене, крикнув:

— Дожене! Біжи!.. — і помчав уперед.

Я знову побіг, доганяючи Ніколу. Кінець площадки вже виднівся перед нами. На протилежному кінці безодні здіймалися похмурі скелі, освітлені місяцем.

Раптом я почув позад себе якийсь звук. Дедалі посилюючись, він перейшов у потужне рівномірне гудіння. І раптом я відчув, що подув зустрічний вітер. Я біг рівномірним кроком, і цей вітер не залежав від швидкості мого бігу. "Може, почав працювати центральний вентилятор?" подумав я, але було ще дуже рано. Працювати починали о шостій ранку, а зараз не більше як перша година ночі.

Звук піднявся вгору ще на кілька тонів, а зустрічний вітер став такий сильний, що я змушений був нагинатися вперед. Біг мій дедалі більше уповільнювався, Я задихався. Повітря ставало щільнішим і щільнішим. Я зрозумів усе: позаду нас ввімкнули вентилятор. Я не знав, що вивідна труба могла не тільки видувати, але й вбирати в себе повітря...

"Так ось що означали стріли і окличні знаки на плані!" — майнула думка. І в ту ж мить вітер од вентилятора завив, мов розлютоване чудовисько, яке побачило, що здобич вислизає з його пащі.

Вітер перейшов в ураган. Я нахилив голову вперед і намагався протиснутись у цій невидимій повітряній "тісноті", яка давила щодалі дужче. Але я не міг зробити більше жодного руху вперед. Нікола впав на землю і поповз рачки. Я зробив так само. Але й це не врятувало. Ми робили неймовірні зусилля, чіпляючись за землю руками й ногами, але вітер зривав нас і нестримно тягнув назад.

Наші легені були наповнені повітрям, мов кулі, що ось-ось лопнуть. У голові паморочилося, у скронях стукало. Ми зовсім знесилились, але ще не здавалися. Наші руки й ноги були закривавлені. Тільки б добратися до краю площадки... Але ми вже не бачили його. Вітер повернув мені голову назад, і серед хмари пилу я побачив Івана. Його тіло, мов перекотиполе, крутилося, стрибало і летіло до краю труби. ,

Щось м'яке вдарило мене по голові, але я не міг повернути її, щоб подивитися, і лише догадався, що це було тіло Ніколи. Від задухи я почав втрачати свідомість. Боротьба була марною. Мої м'язи ослабли, руки безсило підкорилися повітряній течії. Мене понесло назад в трубу. Я остаточно втратив свідомість.

VIII. "МІСТЕР ФАТУМ"

Коли я прийшов до пам'яті, то побачив, що лежу в тій же трубі, недалеко від вхідних дверей. Поруч зі мною лежали Нікола та Іван. Цього разу я майже зовсім не постраждав. Мабуть, вентилятор вимкнули, як тільки ми влетіли в трубу, і стиснуте повітря стримало наш політ. Я почав трясти за плече Ніколу, він зітхнув і сказав, ніби марячи:

— Сильно, сильно дуло.

Незабаром заворушився й Іван.

Ми пройшли в двері. Тут Іван, хитаючи головою, попрощався з нами і залишився стояти на своєму посту, а ми пішли в нашу кімнату. Все

підземне містечко спало, як і раніше. Ми дійшли до кімнати, нікого не зустрівши. З відчаєм упав я на ліжко, не роздягаючись, бо кожної хвилини чекав, що в кімнату ввійдуть і арештують нас за втечу.

Проте минала година за годиною, а нас ніхто не турбував. Ми були відсутні не більше як дві години.

"Невже ніхто не помітив нашої спроби втекти? Вентилятор міг діяти автоматично, а до гудіння жителі підземного містечка так звикли, що, мабуть, не помічають його", — в думці заспокоював я себе. Непомітно для себе заснув.

Дзвінок розбудив нас, як завжди, — о шостій годині. Нікола йшов раніше від мене, і, лежачи з заплющеними очима, я чув, як він, одягаючись, сопів і мугикав пісню. Я заздрив його безтурботності. Потім я знову заснув до другого дзвінка — о сьомій годині тридцять хвилин. Я нашвидку випив склянку кофе з сухарями і пішов у лабораторію.

— Ви сьогодні бліді, — сказала Елеонора, глянувши на мене.

— Не виспався, — відповів я.

— Що ж вам заважало?

— Думки. Я не можу примиритися з моїм невільним ув'язненням і ніколи не примирюся з ним.

Обличчя Елеонори нахмурилося. Я по-своєму витлумачив зміну в її обличчі. Може, я подобаюся їй, і вона засмучена тим, що для мене воля дорожча, ніж її товариство? Але в неї, мабуть, було інше на думці.

— Треба вміти підкорятися неминучому, — сумно промовила вона, неначе й сама була в такому становищі, як і я. Це здивувало і зацікавило мене.

— Неминучому! Якийсь містер Бейлі, комерсант з досить підозрілими операціями, іноземець, що самовільно поселився на нашій території, зовсім не схожий на фатум , якому треба підкорятися. І коли ви така фаталістка... — почав я трохи роздратовано.

— Я не фаталістка, — відповіла вона. — Не треба бути фаталістом, щоб розуміти такий простий факт, що обставини інколи сильніші за нас.

— Значить, ми слабкіші за обставини, — не переставав я, відчуваючи, що зачепив болюче для Елеонори питання.

— Ах, як ви не розумієте! — відповіла вона і заглибилася в роботу.

Але я не хотів пропускати нагоди. Дівчина була, мабуть, в такому настрої, коли могла при деякій наполегливості з мого боку сказати мені те, що не сказала б іншим разом.

— То поясніть мені! — відповів я. — З ваших слів я зрозумів поки що одне: ви тут така сама полонянка, як і я.

— Ви помиляєтесь, — відповіла дівчина. — Тільки сьогодні вранці батько переконував мене виїхати звідси, і... містер Бейлі не заперечує проти цього...

— І проте ви не їдете. Значить, щось стримує вас. Значить, ви полонянка, якщо не містера Бейлі, то тих настроїв, які не дозволяють вам виїхати звідси. Стривайте, я, здається, догадуюсь! Ви сказали, що ваш батько переконував вас виїхати. Разом з ним чи без нього?

Елеонора зніяковіла.

— Без нього, — тихо відповіла вона.

— Тепер справа наполовину ясна. Ви не хочете їхати без нього, а він не може чи не хоче виїхати звідси. Вірніше, його не відпускає "містер Фатум".

Елеонора посміхнулася лише очима і промовчала.

— Ви якось розповідали мені, — говорив я далі, запалившись, — що ваш рід дуже славнозвісний у Швеції, хоч славнозвісний і не в тому розумінні, як це можна було припустити з вашого звучного прізвища. Вашим предком, казали ви, був рудокоп Енгельбрект, що очолював у п'ятнадцятому столітті народне повстання проти короля Еріка Померанського . Неабиякий предок!.. Невже ж Енгельбректи протягом п'ятисот років розгубили всі духовні риси славного рудокопа і здатні тільки схиляти голови перед поневолювачами?

Удар був занадто сильний. Я не сподівався, що зачеплю найболючіше місце Елеонори. Вона не раз розповідала мені про свого предка-революціонера, яким, очевидно, пишалася. І тепер це невигідне для потомків порівняння з предком схвилювало і обурило її. Елеонора раптом підвелася, випросталась і відкинула голову. Щоки її зблідли, брови нахмурилися. В очах блиснули вогники, яких я раніше не бачив. Вона гнівно подивилася на мене і сказала уривчастим голосом:

— Ви... ви... — у неї перехопило дух. — Ви нічого не розумієте, — докінчила вона тихо і враз, затуливши обличчя руками, заплакала.

Я зовсім розгубився. У мене і в думці не було образити дівчину. Я хотів тільки викликати її на відвертість. Гнів її завдав мені прикрості.

— Пробачте, — сказав я так жалібно, що камінь мусив би розчулитись (а серце Елеонори не було каменем).

Плечі її перестали здригатися, вона швидко оволоділа собою.

— Ну, пробачте, будь ласка, я не хотів образити вас...

Елеонора одвела від обличчя руки і примусила себе усміхнутися.

— Забудемо про це... нерви розладналися... Обережніше! — раптом скрикнула вона, помітивши, що я кинув кусок заліза на стіл, де стояв кубик твердого спирту, схожий на скло (ми тільки що заморозили чистий спирт у рідкому повітрі). — Хіба ви не знаєте, що твердий спирт не горить, а вибухає від удару?!

— "Ефір замерзає в кристалічну масу... — сказав я жартома, наслідуючи її менторський тон: — каучукова трубка під впливом рідкого повітря стає твердою і крихкою і може перетворитися на куски і на порошок; живі квіти стають ніби фарфоровими, ї фетровий капелюх можна розбити на куски, як фарфор".

— Ви забули сказати про пружність металів під впливом рідкого повітря, — уже невимушено посміхаючись, сказала Елеонора.

Я говорив далі тим же тоном:

— "...Свинець набуває майже подвійного опору розриву... — відповів я. — Пружність і тимчасовий опір розриву для більшості металів зростають..."

— Ну, досить, — перебила вона мене. — Давайте працювати.

Вона взяла бокал з посрібленими скляними стінками, подивилася в небесного кольору рідину і, помітивши на поверхні якусь порошинку, раптом опустила палець у посудину з рідким повітрям.

— Що ви робите? — крикнув я, в свою чергу переляканий. — Ви обпечете собі палець!

Я тільки недавно був присутній під час її "показового досліду", коли чайник, наповнений рідким повітрям і поставлений на кусок льоду, "закипав" холодними парами, бо для рідкого повітря навіть льод був розжареним тілом порівняно з низькою температурою найрідкішого повітря. І ця низька температура повинна обпікати тіло дужче, ніж розжарений метал.

Але, на превеликий мій подив, Елеонора не скрикнула, витягла палець з посудини, стріпнула і показала мені. Палець був не ушкоджений.

— Рідке повітря, що прилягає до поверхні пальця, дуже випаровується, бо температура його значно нижча від температури пальця. Внаслідок цього утворюється ніби оболонка з парів рідкого повітря — ви бачили? — яка й оберігає на мить палець від опіку. Але не думайте повторювати дослід, — сказала вона, помітивши, що я простягнув палець до посудини. — Це треба робити уміло, дуже швидко і не доторкаючись до стінок посудини.

Ми заглибилися в роботу. Елеонора, здавалося, забула про нашу суперечку, але я не міг цього забути. Бідна Нора! — так уже насмілювався я називати її в думці. Вона, значить, була нещасною жертвою Бейлі! Це відкриття збільшувало мою симпатію до дівчини. Разом з тим пам'ять моя записала на особистий рахунок містера Бейлі ще один злочин.

І непомітно для себе я почав думати про те, щоб тікати вже разом з Елеонорою.

В лабораторії було тихо. Ми зосереджено працювали. Раптом я здригнувся від пострілу.

— Знову ви надто щільно закрили пробкою посудину! — докорила мені Нора.

Так, це була моя провина. Рідке повітря в кімнатній температурі лабораторії швидко випаровується, і тиск парів вибиває пробки.

— Дуже закриєш — вибухає, слабо закриєш — випаровується надто швидко, — жартома пробурчав я.

— Важка робота?.. Зате ви не можете поскаржитися на шкідливість нашого виробництва, — відповіла Нора. — Повітря у нас більш ніж досить.

— Чи не від цього у вас такі рум'яні щоки?

Нора кинула на мене — вперше — лукавий жіночий погляд, який надзвичайно обрадував мене: значить, вона не сердиться!

Двері лабораторії відчинилися, зайшов Уільям і сказав щось англійською мовою. Нора переклала.

— Містер Бейлі просить містера Клименка до себе. Ідіть на розправу, — додала вона усміхаючись.

"Хіба вже всі знають про нашу втечу?" — подумав я. Це схвилювало мене, але спокійна посмішка Нори трохи підбадьорила. Та ба, я не знав, що містер Бейлі всіх, крім батька Нори, запрошував до себе тільки "на розправу". У підземному містечку він був вищим, безапеляційним суддею.

З важким серцем я пішов до містера Бейлі.

— Бажаю вам легко відбутися! — навздогін крикнула мені Нора.

IX. "ВИСОЧАЙШЕ ПОМИЛУВАННЯ"

У кабінеті вже були Нікола й Іван під конвоєм двох джентльменів, озброєних автоматичними пістолетами, що діяли стиснутим повітрям. Містер Бейлі стояв біля свого письмового стола.

— Підійдіть! — суворо наказав він мені, не запрошуючи сісти.

Я підійшов до стола. Містер Бейлі сів. Я не хотів стояти перед ним і теж сів. Бейлі блиснув очима. Брови його заворушилися.

— Ви намагалися втекти? — запитав він мене, хоч у голосі його відчувалося більше ствердження, ніж запитання.

— Ми хотіли прогулятися, — ледь посміхаючись, відповів я.

— Не брешіть і не заперечуйте! Ви намагалися втекти. Про наслідки я вас попереджав.

Містер Бейлі віддав якийсь наказ одному з озброєних. Той підійшов до мене і запросив іти за ним.

Суд тривав менше ніж хвилину, — залишалося, очевидно, виконати вирок. Я підвівся і пішов за конвоїром. Двоє інших повели Ніколу й Івана. На повороті Івана й Ніколу повели вбік, а я пішов далі. Ми спустилися вниз, пройшли коридором. Конвоїр зупинився біля залізних вузьких дверей, відчинив їх і досить безцеремонно штовхнув мене в маленьку камеру з суцільними залізними гладенькими стінами і невеличкою електричною лампою на стелі. Двері захлопнулися, клацнув замок. Я залишився один.

"Карцер... Це ще не так погано. Я дешево відбувся", — подумав я, оглядаючи свою тюрму. Тут було сухо й чисто, але холодно. На стіні висів термометр Цельсія. Такі термометри висіли в кожній кімнаті і навіть у коридорах підземного містечка, — тут дуже пильно стежили за температурою. Термометр показував тільки шість градусів тепла.

Після безсонної ночі і хвилювань я почував себе слабим і розбитим. Мені хотілося спати. Ноги мої ледве тримали мене. Але в кімнаті не було навіть стільця. Я сів на холодну кам'яну підлогу і почав дрімати. Проте скоро прокинувся від холоду. По моєму тілу пробігав дрож. Я підвівся і подивився на термометр. Він показував два градуси нижче нуля. "Щоб це могло означати? — подумав я. — Недогляд опалювача чи злий умисел?"

Щоб зігрітися, я почав ходити по камері, але вона була така мала, що я міг зробити тільки два кроки вперед і два назад. Я почав стрибати і махати руками. Я втомився ще більше, але мені вдалося відновити кровообіг. Та досить було мені присісти, як холод ще дужче проймав моє тіло. Зуби дрібно цокотіли. Поглянувши знову на термометр, я побачив, що він уже показував одинадцять градусів нижче нуля.

Я відчув, як холод проникає мені всередину, заморожує спину і стискує серце. Але відчував я це вже не тільки від низької температури. Жахлива думка оволоділа мною: містер Бейлі вирішив мене заморозити! Піддаючись інстинкту, я підбіг до дверей і почав грюкати.

— Відімкніть!.. Відімкніть!.. — крикнув я в нестямі.

Але ніхто не озивався. Я до крові розбив руки. Нарешті, сів на підлогу...

"Обставини бувають сильніші за нас. Не треба бути фаталістом, щоб зрозуміти це..." — пригадав я слова Елеонори. Але я все ж боровся, я намагався втекти, я вмираю в боротьбі за свободу! А вона... А втім, можливо, і вона боролася. Мені пригадалася розповідь Ніколи про труп, прив'язаний на носі криголама. Так розправляється містер Бейлі з своїми ворогами. Може, Елеонора і права — боротьба з Бейлі безнадійна...

Як холодно!.. Руки й ноги страшенно болять. Я розтираю пальці, але вони дерев'яніють, не згинаються... Насилу встаю і дивлюсь на

термометр. Двадцять нижче нуля... Боротьба закінчена! Я мушу примиритися з своєю долею.

Я сів на підлогу і поринув у забуття. Кінець кінцем смерть від замерзання не така вже й страшна. І, мабуть, вона легша, ніж смерть в електричному кріслі... Скоро я не відчуватиму болю і засну...

...Якесь шарудіння біля дверей. Чи мені здається? Я пробую підвестись, але холод сковує моє тіло. Скрізь тихо. Шарудіння мені вчулося.

У камері неначе потеплішало. Але це обман відчуттів. Організм віддає тепло в повітря, різниця між температурами тіла і навколишнього повітря зменшується, і тому здається, ніби відчуваєш тепло. Це відчувають усі, хто замерзає. Значить, кінець...

Час минав, але свідомість більше не залишала мене, а відчуття тепла дедалі збільшувалось. Дивно! Я ніколи не замерзав, але був певен, що ті, хто замерзає, повинні почувати себе якось інакше. Щоб перевірити свої сумніви я спробував ворушити пальцями і, на свій подив, переконався, що вони ворушаться вільно, хоч незадовго перед цим я не міг зігнути їх. Я подивився на термометр.

П'ять вище нуля!

Температура підвищується! Я врятований, мій страх був даремний. Очевидно, містер Бейлі хотів тільки налякати мене.

Через кілька хвилин температура в камері піднялася до двадцяти градусів — звичайна температура в жилих приміщеннях підземного містечка. Я підвівся і почав розминати свої кінцівки. Пальці опухли і почервоніли. Але я відчував, як кров гаряче і сильно зігріває їх. Завдяки тому, що температура підвищувалася з такою ж рівномірністю, як і знижувалася, я нічого собі не відморозив.

Але що ж буде зі мною далі? Чи довго мене триматимуть в одиночному ув'язненні?

І ніби у відповідь на це запитання за дверима знову щось зашаруділо, і я почув: хтось відмикає камеру. Двері відчинились, увійшов Уільям і жестом запросив мене йти за ним.

Я вже не мав сумніву, що залишуся в живих, і бадьоро вийшов з камери. Уільям знову провів мене з кабінет містера Бейлі.

Цього разу Бейлі запросив мене сісти, а сам, підвівшись із-за стола, почав ходити по кабінету.

— Містер Калименко, — сказав він. — Ви цілком заслужили смертний вирок, і якщо залишилися в живих, то можете дякувати за це міс Енгельбрект...

Я здивовано поглянув на Бейлі.

— Я виніс вам смертний вирок, обравши для вас найлегший спосіб перейти в небуття. Я уже віддав наказ виконати вирок... Але нам бракує кваліфікованих працівників. Міс Елеонора не справляється... Ви були її помічником. І перш ніж закінчити з вашою справою, я вирішив запитати її, чи добре ви допомагаєте в її роботі. Вона не знала про те, що загрожує вам... Я просто попросив її дати відзив. Вона сказала, що ви чудовий працівник і незамінний помічник. Вона не погодилася, щоб я перевів вас на іншу посаду. І я змушений був... анулювати рішення. Ви помилувані! — закінчив дуже урочисто, чекаючи, мабуть, вияву подяки з мого боку.

Але я промовчав і тільки кивнув головою. Містер Бейлі криво посміхнувся.

— Міс Енгельбрект дуже гаряче... навіть надто гаряче доводила вашу корисність. Вона не знає про вашу втечу. Ви нічого не говорили їй?

— Нічого не говорив, — відповів я.

— Невдячний! І ви хотіли тікати... від неї!

— Тікати з неволі, з полону, — виправив я містера Бейлі.

— Але вона — її присутність, її товариство не стримувало вас?

— Я прошу не втручатися в мої особисті почуття і відношення, містер Бейлі, — сказав я сухо. — Вам, звичайно, немає до них ніякого діла.

— Ви так вважаєте? — запитав він. — Ні, містер Калименко, мені є дуже велике діло!

Я зрозумів думку містера Бейлі. Він, мабуть, хотів довідатися, чи не закохалися ми одне в одного, я і Елеонора. Ця любов скрасила б життя Елеонори, а мене прив'язала б до підземного містечка міцніше, ніж ланцюги. Я був настільки обурений цими розрахунками, що моєму почуттю до Елеонори, яке тільки починало зароджуватися, загрожувала велика небезпека. Бейлі був поганим психологом. Він, мабуть, не знав, що ніщо так не губить любов, як примус. А він навіть не намагався приховувати того, що готовий відіграти роль свата, щоб перетворити узи Гіменея на ланцюги, які прикують мене до його "фабрики".

— Ви пригадуєте, — говорив далі Бейлі, — я зажадав гід вас слова не тікати звідси, але не наполягав на тому, щоб ви дали це слово. Я не вірю в людську чесність і особливо не вірю... не хвилюйтесь! — не вірю в слово людини, дане за таких обставин, в яких перебуваєте ви. Як каже ваша російська приказка! "Як вовка не їж, тобто на годуй, а він все одно дивиться в ліс". І я вирішив: хай краще ви самі на ділі переконаєтесь, що втекти звідси не можна. Тоді ви заспокоїтесь і працюватимете. І ви

переконались... Тепер ви наш... І я думаю, що у нас вам не буде дуже скучно, якщо у вас не... деревина замість серця.

Я підвівся з стільця. У мене був такий лиховісний вигляд, що містер Бейлі трохи відійшов од мене і сухо розсміявся.

— Ну, не сердьтеся, — промовив він трохи миролюбніше. — Я ж не сказав нічого образливого ні для вас, ні для міс Елеонори. Вона чудова дівчина і зробила б честь будь-якому мужчині. Ходімо зі мною. Тепер я можу показати вам багато такого, чого ви ще не бачили. Це вам буде корисно знати.

X. ПІДЗЕМНА ПОДОРОЖ

Містер Бейлі відчинив потайні двері і пройшов у сусідню кімнату. Я пішов за ним.

— До речі, — сказав містер Бейлі, — якщо цікавитесь, можете прочитати останнє повідомлення радіо. Вашу загибель уже оплакують. Ви потонули разом з Ніколою в Лені. Од вас залишився тільки мішок з інструментами. Все зроблено дуже чисто, містер "небіжчик".

Кажучи це, Бейлі підійшов до великої шафи і відчинив її. У шафі висіло кілька водолазних, як подумав я, костюмів. Містер Бейлі виправив мою помилку.

— Це не водолазні костюми. Це костюми, в яких можна було б гуляти в міжзоряному просторі, де панує цілковитий холод в двісті сімдесят три градуси. Костюми зроблені з абсолютно нетеплопровідного матеріалу і мають резервуари з киснем.

— А це для чого? — запитав я, показуючи на металеве вістря з кулькою зверху, прироблене до ковпака скафандра.

— Це антена. Костюми мають ще й радіотелефони з власними маленькими радіостанціями. За допомогою радіо ми з вами зможемо розмовляти. Одягайтеся!

Я зняв з вішалки костюм. Він був значно легший, ніж водолазні костюми. Містер Бейлі допоміг мері одягнутися і ретельно застебнув костюм особливими! кнопками.

— Ну, ось ми й приготувалися, — сказав він. Я прекрасно чув його, хоч на наших головах були товсті шоломи. — Зручно, правда ж? Для водолазів це були б незамінні костюми.

— Але ви, звичайно, не зробили цей винахід надбанням суспільства, — зауважив я трохи жовчно.

— Суспільства? — зневажливо відповів він. — Що може дати мені суспільство? Мені ніколи займатися такими дрібницями.

Містер Бейлі підійшов до стіни, повернув важіль, і посеред підлоги відчинився люк. Я заглянув униз і побачив драбинку, яка вела до площадки, обнесеної легкою залізною огорожею.

— Спускайтеся, — запропонував Бейлі.

Я зліз на площадку. Бейлі зійшов за мною, повернув невеличкий важіль на решітці, і ми почали плавно опускатися вниз. Опускалися ми досить довго. Коли ліфт зупинився, Бейлі відчинив дверцята, і ми вийшли. Прямо перед нами були низькі залізні двері. Бейлі відчинив їх, і ми опинились в невеличкій дуже вузькій кімнаті. Бейлі відчинив другі двері; я не міг визначити, з чого вони були зроблені, — такі чорні й гладенькі, як ебоніт.

— Двері виготовлені з сполуки, що не пропускає тепло, — пояснив Бейлі.

Знову така ж маленька кімнатка, і знову двері. Таким чином ми пройшли п'ять кімнат і відчинили п'ятеро дверей.

— У кожній камері температура приблизно на п'ятдесят градусів нижча, ніж у попередній, — пояснював далі Бейлі. — Зараз ми ввійдемо в приміщення, де стоїть температура, близька до холоду світового простору.

Містер Бейлі відчинив шості двері, і я побачив незвичайне видовище!..

Перед нами був величезний підземний грот. Десятки ламп освітлювали велике озеро, вода якого мала надзвичайно красивий голубий колір. Здавалося, неначе в цю підземну печеру упав шматок голубого неба.

— Рідке повітря, — сказав Бейлі.

Я був вражений. Досі мені доводилося бачити рідке повітря тільки в невеликих посудинах нашої лабораторії. Я ніколи не думав, що можна згустити і зберігати таку величезну кількість рідкого повітря.

Разом з тим я відчув, що мій костюм неначе стискується, і не міг зрозуміти чому.

— Тут великий тиск. Нас розчавило б, якби не особлива пружність тканини наших костюмів. З допомогою містера Енгельбректа я добився того, що рідке повітря майже не випаровується. Зверніть увагу на склепіння. Воно все викладене теплонепроникним матеріалом. В цій печері навіть лампи особливі: з світних бактерій! Це абсолютно холодне світло... Так, цього голубого озера було б досить, щоб оживити Місяць, — дати йому атмосферу, коли б тільки Місяць міг удержати цей подарунок. У мене тут кілька таких озер. Та всього цього мало, дуже мало. Щільність рідкого повітря тільки у вісімсот разів більша від

щільності атмосферного. Потрібні були б цілі океани, щоб згустити все атмосферне повітря в рідину. Полічіть самі: площа земної кулі дорівнює, в круглих цифрах, п'ятистам десяти мільйонам квадратних кілометрів. Значить, шар повітря тільки на відстані одного кілометра від поверхні Землі дорівнює за об'ємом принаймні півмільярдові кубічних кілометрів. А більш-менш однорідне за щільністю повітря тягнеться на вісім кілометрів угору. Це вже складе масу понад п'ять трильйонів кілограмів, або одну мільйонну частину маси земної кулі... Скільки ще не використаної сировини!

— Сировини? — мимоволі вирвалося в мене.

Бейлі байдуже говорив далі:

— Підрахувати абсолютно точно запаси повітряної сировини, звичайно, дуже важко. Світовий міжпланетний простір переходить в нашу земну атмосферу поступово через зону розріджених газів. Точні визначення хімічного складу повітря зроблено на височині дев'ять кілометрів. Кулі з самопишучими приладами піднімаються трохи вище як тридцять сім з половиною кілометрів. Пролітаючі метеорити загоряються на височині сто п'ятдесят-двісті кілометрів. Значить, і на цій височині є ще досить щільне повітря. Нісселю вдалося помітити згоряння метеорів навіть на височині сімсот вісімдесят кілометрів. Нарешті, про височину атмосфери свідчать і вогні північного сяйва. Людина давно милувалася цією небесною ілюмінацією, але тільки порівняно недавно ми довідалися, що спектр цих надзвичайно красивих вогнів складається переважно з ліній благородних газів і особливо гелію. Лінії кисню, азоту, неону і гелію виблискують в північному сяйві вже на височині вісімсот кілометрів. Можливо, що електричні сили вихорами відривають і піднімають до високих шарів атмосфери атоми її газів. Та як би там не було, ці атоми існують навіть на такій величезній висоті. Але це ще не все. Не думайте, що атмосфера є лише над поверхнею Землі. Американський вчений Клерк вирахував, що тільки до глибини в шістнадцять кілометрів, доступній для спостереження,

газоподібні речовини за вагою становлять три сотих до всієї маси речовини. Отже, загальний запас повітряної сировини...

— Але ж не думаєте ви позбавити земну кулю всієї її атмосфери? — здивовано вигукнув я.

— А чому б і ні? — відповів містер Бейлі. — Ходімо далі, і ви переконаєтесь, що це цілком можливо. Сванте Енгельбрект — геніальна людина. Він цілком вартий тих грошей, які я плачу йому

"Невже в грошах вся справа?! — подумав я. — Може, батько Нори корислива людина. Одержуючи багато грошей, він зарив себе в цій кротовій норі разом з дочкою і не бажає повернутися на батьківщину; дочка знемагає від нудьги, але не хоче залишити батька... Чи не в цьому і полягає драма Нори?"

— Земна куля без атмосфери — це була б катастрофа! — сказав я.

— О так, — іронічно відповів Бейлі. — Люди почнуть задихатися, рослини загинуть разом з людьми, крижаний холод опуститься на Землю з зоряних висот... Життя припиниться, і земна куля стане таким же мертвим тілом, як оледенілий Місяць... І це буде, буде, хай йому чорт! — закричав Бейлі.

В цю мить мені здавалося, що я маю справу з божевільним.

— Ви хочете знищити людство? — запитав я.

— Мені просто немає ніякого діла до людства. Воно саме йде до загибелі. Кінець кінцем наша планета не вічна. Вона приречена на загибель не мною. А станеться це раніше чи пізніше — хіба не все одно.

— Далеко не все одно. Людство ще може жити мільйони років. Наша земна куля ще дуже молода. Вона значно молодша, ніж Марс.

— Ви можете поручитися, що людство проживе не мільйони років? Досить налетіти якійсь випадковій кометі, і вашій земній кулі кінець.

— Імовірність цього мізерна.

— З вашої близорукої точки зору земного черв'яка. Астрономи кажуть інше. Вони спостерігають величезні спалахи у всіх кутках світової безодні. І якщо брати космічні масштаби, то в одній тільки нашій, так званій галактичній, системі, в маленькому перевулочку всесвіту, що називається Млечна Путь, зіткнення відбуваються, мабуть, не рідше, ніж зіткнення автомобілів на вулиці великого міста.

— Так, але для нас, "черв'яків Землі", інтервали між цими катастрофами дорівнюють мільйонам років... І з якою метою ви хочете погубити людство?

— Я вже сказав вам, що мені немає діла до людства. Я не хочу губити, але й не бажаю відмовлятися од своєї мети заради врятування людства.

— Якої мети?

Містер Бейлі не відповів.

Ми йшли вздовж чарівного голубого озера. Ледве помітна пара підіймалася над ним. Незважаючи на всі запобіжні заходи, рідке повітря все-таки трохи випаровувалося. Теплота земної кулі і сонця давали себе взнаки навіть крізь усі ізоляційні перешкоди.

У стіні грота видно було чорні двері.

— Зайдімо сюди, — сказав містер Бейлі.

Він відчинив двері, ми спустилися пологим коридором і ввійшли в іншу печеру. Вона була значно менша. Тут не було голубого озера. Печера нагадувала якийсь склад. Вірніше, містечко, де замість будинків стояли величезні шафи з того ж чорного, глянцевого матеріалу. "Вулиці" були розташовані з прямолінійністю плану американських міст. Бейлі відчинив дверці однієї з шаф і, висунувши з допомогою механізму ящик, показав, що є в ньому: там лежали блискучі кульки, завбільшки такі, як грецький горіх. Я з цікавістю чекав пояснень.

— Вам, певно, відомо, — почав Бейлі, — що один літр води при звичайній температурі вбирає до семисот літрів газу аміаку, а при нулю градусів кількість вбираного аміаку досягає близько тисячі сорока літрів, причому об'єм води майже не збільшується.

Я кивнув головою і відповів:

— Газ розміщується в проміжках між частками води.

— Саме так. Проміжки між молекулами газу порівняно з розміром самих молекул величезні. Розташування молекули нагадує розташування планет у сонячній системі, — вони перебувають одна від одної на величезних, порівняно з їхніми розмірами, віддаленнях. Якщо ви читали Фламмаріона, то пригадуєте, що він говорить про комети. Комету, що складається з розріджених газів і займає простір в сотні тисяч кубічних кілометрів, можна було б вмістити в наперсток, ущільнивши ці гази... Так ось, такі "наперстки" перед вами. Хитромудрому Енгельбректу вдалося перетворити рідке повітря на виключно тверде тіло. В одному цьому ящику міститься повітря більше, ніж у величезному озері з рідкого повітря. Спробуйте взяти одну з цих кульок!

Я простягнув руку і попробував витягти кульку, але не міг цього зробити.

— Вони всі сплавлені разом, — відповів я. Бейлі розсміявся.

— Скільки важить один кубічний метр звичайного кімнатного повітря? — запитав він мене.

— Близько кілограма.

— Кілограм з чвертю. А в цій кульці вміщено один кубічний кілометр повітря. Не кожний кінь повезе віз, навантажений однією такою кулькою.

Я був вражений, і моє здивування зробило містеру Бейлі велику приємність.

— Так, — повторив він. — Енгельбрект вартий тих грошей, які я плачу йому. Тепер ви повірите, що переробити всю повітряну сировину не така вже й неможлива річ. Уявляю, який підніметься в світі переполох, коли люди почнуть задихатися!

І, простягнувши руку до виблискуючих кульок, містер Бейлі сказав з пафосом:

— Звідси я можу владати світом!

Мене вразило, що він, сам того не знаючи, майже буквально повторив слова пушкінського "Скупого рицаря".

— "А що є непідвладне?" — продекламував я вслух.

І продовжував:

...ніби демон

Владати світом можу звідси я;

Лише захочу — здіймуться чертоги;

.....

Мені покірне все, нічому — я.

Я вище всіх бажань, і я спокійний;

Я знаю міць мою: доволі з мене

Цього знання...

— Це ви добре сказали, — відповів Бейлі, уважно вислухавши мене. — Я не знав, що ви поет.

— Це не я сказав, а Пушкін.

— Усе одно. Добре сказано. Пушкін? Пам'ятаю. Він наслідував нашого Байрона і нашого Вальтера Скотта. Але кінець поганий. Мені мало тільки усвідомлення влади. Я капіталіст, комерсант. Мертвий капітал — це не капітал. Я повинен торгувати і торгую... Торговець повітрям!.. Ха-ха-ха! Хто б міг подумати?

— З ким же ви торгуєте? — запитав я.

— А з ким я повинен торгувати? — несподівано роздратовано вигукнув містер Бейлі. — Чи не з вашими наркомторгами?

— Значить, із закордоном? Не скажу, щоб ця торгівля була законною. Ви влаштувалися на нашій радянській території...

— І переробляю ваше чудове російське повітря, і порушую монополію зовнішньої торгівлі, і так далі, і так далі. Я торгуватиму з Англією, Німеччиною, Францією, наживу капітал, а ви відберете його в мене? Я поїду в Англію, а ви там зробите революцію і доберетеся до мене і моїх капіталів? — говорив містер Бейлі з дедалі більшим роздратуванням. — Ні, досить! Ви зіпсували весь світ. Немає на земній кулі кутка, де б не загрожувала червона небезпека. Я міг би в дугу зігнути вас. Ви ще не знаєте про всі мої ресурси. Але це мені набридло. Я хочу торгувати спокійно і впевнено.

— Тоді вам краще було б перебратися на Місяць, — з іронією сказав я.

— І дуже просто! Тут немає нічого смішного. Місяць надто малий, щоб удержати атмосферу, але я можу влаштувати підмісячні житла. Повітря не бракуватиме. А для міжпланетної подорожі в мене є деякі можливості, трохи кращі за порохову ракету.

— Ви це серйозно? — запитав я, здивовано поглянувши на нього.

— Цілком серйозно.

— І там ви відкриєте контору продажу повітря? Але би сказали, що вже провадите торгівлю?

— Так, проваджу, і дуже успішно.

— А з ким, можна знати?

— З Марсом, — відповів він. — Так, з мешканцями планети Марс. Це дуже вигідний ринок для збуту повітря. Ви знаєте, що на Марсі барометр стоїть в дванадцять разів нижче, ніж у нас. У бідних марсіан невистачає повітря. І вони дуже добре платять за цей товар.

"Божевільний! — подумав я. — Ще цього невистачало!"

— І що ж, вони прилітають до вас, чи ви відправляєте туди свого комісіонера?

— Навіщо? Я кидаю на Марс з особливої гармати ось ці снаряди. Там вони вибухають і перетворюються на повітря. А марсіани таким же способом транспортують мені взамін свій продукт іль.

— Іль? Що це таке?

— Радіоактивний елемент, що має величезну енергію. Цією енергією приводяться в рух усі мої машини, цією енергією працює гармата, що посилає снаряди на Марс. Іль може дати енергію і для ракети, в якій я полечу на Місяць.

— Але чому ж марсіани не прилетіли на Землю за повітрям? Марс більш давня планета, і марсіани повинні були перегнати нас в техніці.

— Вони і перегнали. Але в марсіан дуже слабкий організм. Уже шістсот років тому вони робили спроби міжпланетних подорожей. Але вони завжди гинули, не будучи в змозі перенести умов подорожі. Під час польоту тіла невагомі. Такий стан шкідливо впливав на кровообіг і всі життєві функції. І сміливі мандрівники неминуче вмирали — одні в дорозі, інші незабаром після повернення на Марс. Вони назвали цю хворобу "лавітаціон" — так можна перекласти нашою мовою їхнє слово.

— Як же ви все це узнали і як встановили з ними зносини?

Містер Бейлі нахмурився.

— Досить і того, що я сказав вам. Якщо ви не вірите, я покажу вам іль. А втім, ви самі одного разу були свідком того, як я мало не загинув у болоті, коли одержував марсіанську посилку.

Але я не міг повірити Бейлі, — таке все це було незвичайне, — і заперечував далі:

— Однак така "посилка", пролітаючи крізь повітряну оболонку Землі, повинна була розжаритися і перетворитися на пару, як осколок боліда.

— Ви ж самі визнали, що техніка марсіан повинна піти далеко вперед у порівнянні з людською. Їхні снаряди мають регулятори руху.

Керують ними по радіо марсіанські інженери. Я хотів поставити містеру Бейлі ще кілька запитань, але він зачинив шафу і сказав мені:

— Ходімо далі. Я покажу вам ще одне цікаве і повчальне для вас видовище.

Містер Бейлі привів мене до маленьких вузьких дверей. Протиснувшись крізь них, ми вийшли в слабо освітлений коридор.

— Ще одне запитання, — сказав я, — чому ви влаштували ваш "завод" в Якутії?

— Тому, що це місце зручне для мого виробництва. Тут полюс холоду.

— Однак в центрі Гренландії не тепліше — там навіть влітку температура не піднімається вище тридцяти градусів морозу.

— Ця зручність гадана. Коли б мої вентилятори запрацювали, з півдня потяглися, б теплі повітряні течії і значно підняли температуру Гренландії. Та кінець кінцем тепер для мене температура навколишнього повітря великого значення не має. Це для мене мало значення спочатку. Тепер у мене справа поставлена так, що я міг би мати холод світового простору навіть на екваторі, — звичайно, в моєму підземному містечку. До того ж в Гренландії вештаються американські

метеорологи, які вивчають "батьківщину циклонів". А мені необхідно було забратися у таке відлюдне місце, де мені ніхто не заважав би, поки я налагоджу виробництво. Тепер не мені страшні люди, а я страшний для них. Горе тим, хто піде за вітром!.. До речі, є ще одна новина. Вас більше не шукають, але ваша експедиція скоро вирушить у дорогу, як тільки приїде ваш заступник. Можу вас запевнити, що експедиція загине вся, до єдиного чоловіка! Настає зима. Я здійму таку бурю, що учасники експедиції умруть, перш ніж пройдуть половину шляху від Верхоянська до мене.

— Наступного літа уряд вишле другу експедицію. Вас не залишать у спокої, — сказав я.

— Тим гірше для них, — відповів Бейлі і відчинив двері.

Ми ввійшли у величезну круглу напівосвітлену печеру. Містер Бейлі повернув вимикач, і печера яскраво освітилася. Я побачив незвичайне видовище.

Із стелі спускалися сталактити, а з землі підносилися вгору сталагміти найхимерніших форм. На стелі сяяли призми гірського кришталю. Кручені колони, як у буддійському храмі, дивні напливи на стінах і "занавіски" в кутках надавали печері фантастичного вигляду.

Прямо переді мною посеред печери стояв величезний мамонт, його хобот був витягнутий вперед, немовби цей колос збирався затрубити заклик до бою. Величезні ноги, — товстіші від мого тулуба, — були широко розставлені, голова нагнута. Вся колосальна туша мамонта блищала, неначе вкрита склом. Навколо мамонта розташувалися дрібніші представники тваринного світу: ведмеді бурі й білі, вовки, лисиці, соболі, горностаї... Цілий льодяний звіринець!

На уступах скель сиділи блискучі птахи — полярна сова, гуси, качки, ворони. А вздовж стін розташувалися... "двоногі" представники

приполярних і полярних країн: якути, самоїди, вогули, чукчі — всі в національних костюмах, озброєні саморобними стрілами, луками, капканами. Одні з них стояли в позі мисливця, інші — із запряжкою собак або оленів, а ще інші тримали в руці рибальський гарпун або весло. Тут же лежали домашній посуд і промислове знаряддя.

Це був цілий музей, надзвичайно багатий і різноманітний.

І всі експонати були вкриті прозорою речовиною, яка блищала, мов скло, і давала змогу добре бачити найменші подробиці.

— Дивовижно! — сказав я.

Містер Бейлі самовдоволеко посміхнувся.

— Ваші вчені тільки збираються влаштовувати льодяний музей, а я вже влаштував його. Ви знаєте, що вічна мерзлота зберігає трупи в цілковитій недоторканості. Ось цей мамонт, якого ми викопали, пролежав у мерзлоті не одну тисячу років, а м'ясо його таке свіже, що можна було б зажарити і їсти. Наші собаки дуже охоче їли, — як би це сказати по-російськи — мамонтятину.

— Але ж тут не тільки викопні тварини, тут є ведмеді, лисиці. І потім ці люди?..

— Так, я збирав і живі екземпляри.

— Живих людей?!

— А чому б і ні? Яка різниця? Рано чи пізно кожного з цих людей роздер би ведмідь або вони просто вмерли б природною смертю і безслідно загинули б, як гинуть звірі. А доля тих, що потрапили в мій музей, прекрасна. Вони зберігаються за допомогою холоду не гірше, ніж єгипетські мумії. Вони обезсмертили себе.

— Для кого? Хто бачить їх?

— Ви, я, хіба не все одно? Я не збираюся робити з мого музею науково-допоміжний заклад і заповідати його кому б то не було. Це моя примха, моя розвага. Не все ж тільки справи! Треба чимось розважатися.

— І для цього ви... вбивали людей?

— Не я перший сказав, що полювання на людей найбільш захоплюючий вид полювання... А втім, не думайте, що я став би полювати спеціально на "двоногих звірів". Невистачало ще цього! Тут тільки ті, хто мав необережність бродити поблизу мого містечка. Про нього ніхто не повинен був знати. І той, хто "йшов за вітром", не повертався назад...

— Але це не все, — сказав він, помовчавши. — Я покажу вам ще один відділ мого музею. Ходімо!

Ми пройшли в суміжну печеру. Вона була значно менша. В глибині печери вздовж стін стояли статуї людей і блищали, мов скло.

Ми підійшли ближче.

— Ось, полюбуйтеся, — сказав містер Бейлі, показуючи на статуї. — Така доля тих, хто намагається тікати звідси. Ось бачите цей п'єдестал? Він був призначений для вас.

Містер Бейлі ввімкнув велику лампу. Яскраве світло осяяло статуї. Я придивився до них ближче і здригнувся. Це були трупи людей, вкриті рідким склом чи якоюсь іншою речовиною.

— Я заморожую людей, потім їх обливаю водою, яка миттю перетворюється на лід. Так вони можуть простояти до другого

пришестя... Дуже повчальне видовище, правда ж? Я показую ці мумії всім, хто провинився перший раз, і вплив буває дуже благотворний: у винних пропадає всяка охота порушувати встановлені мною закони... А працівники мені, звичайно, потрібні, особливо кваліфіковані...

Я налічив одинадцять трупів. П'ятеро з них — якути, три, мабуть, іноземці, а решта — схожі на сибірських мисливців. Тонкий шар льоду давав змогу добре бачити. На трупах були костюми, в яких їх застала смерть. У більшості трупів обличчя здавалися спокійними, тільки в одного якута .залишилася на обличчі страшна посмішка.

— Як вам подобається мій "пантеон" ? — запитав Бейлі.

— Огидне видовище, — відповів я. — Треба бути упевненим в цілковитій безкарності, щоб зберігати ці докази злочинів.

— А ви ще не втратили віру у відплату? — іронічно запитав Бейлі. — Так, з цією ілюзією, кажуть, легше живеться. Проте нам час повертатися.

XI. ПОЛОНЕНІ ПІДЗЕМНОГО МІСТЕЧКА

З нашої подорожі я повернувся зовсім розбитий і пригнічений. А Бейлі ще не все показав мені! Я не бачив машин, не бачив захисних смертоносних гармат, дії "іля". Але й того, що я бачив, було цілком досить, щоб позбавити людину спокою. Бейлі виявився сильнішим і страшнішим, ніж я міг думати. Боротьба з ним буде надзвичайно важкою. А його безумні дії загрожували всьому людству.

Він сам залишався для мене загадкою, його "комерційна" діяльність не могла ставити собі метою тільки вигоду. Справді, на що могла використати незліченні багатства одна людина, що поставила себе поза суспільством, більше того, прирекла все людство, все життя на Землі на жахливу загибель? Це міг зробити тільки маніяк. Можливо, Бейлі ввібрав

у себе весь відчай капіталістів, приречених історією, і, як Самсон, вирішив загинути разом із своїми ворогами? Ні. Дика думка! Люди його класу не поспішають самі загинути, якщо вони здорові.

Я ввійшов у лабораторію. Побачивши мене, Нора весело кивнула головою, причому її рум'яне обличчя ледь-ледь спалахнуло. Вона схилила голову над пробіркою.

— Міс Енгельбрект, — досить урочисто сказав я, — дозвольте подякувати вам...

— За хороший відзив? Які дрібниці! Ви варті цього. Коли ви не дуже задумуєтеся, ви чудовий працівник... Не забивайте тільки дуже щільно пробок у посудинах з рідким повітрям і не...

— Це зовсім не дрібниці! — гаряче перебив я її. — Ви врятували мені життя!

Нора поглянула на мене здивовано і навіть злякано.

— Це ви не жартуєте?

— Ні, звичайно. Мені загрожувала смерть за спробу втекти.

— Смерть! Я не думала, що справа така серйозна, інакше б я ще більше... Але хто ж загрожував вам смертю? Невже...

— Ну звичайно, містер Бейлі. О, він не щадить тих, хто не підкоряється його волі! Чи доводилося вам бачити його страшний "пантеон"?

Нора заперечливо похитала головою і запитала, що це означає. Я розказав їй про свою подорож в товаристві Бейлі по підземному містечку і про все, що узнав від "торгівця повітрям".

На мій подив, Нора вислухала мене з великою цікавістю. Мабуть, багато що з того, що я сказав їй, вона чула вперше. В міру того, як я говорив, обличчя її все більше хмурніло. Здивування змінювалося недовірою, недовіра — обуренням.

Закінчивши свою розповідь, я підняв бокал з рідким повітрям і сказав:

— Ось в цій посудині ми виготовляємо смертний напій для людства. Моє життя пощадили тільки для того, щоб я сприяв загибелі інших, загибелі нашої прекрасної Землі з усіма живими істотами, що живуть на ній. І я не знаю, чи радіти мені з мого врятування, чи... випити мені самому цей бокал?..

Задзвонив телефон і перервав мою патетичну промову. Кора швидко підійшла до телефону.

— Алло... Так... Містер Клименко, вас просить до телефону містер Бейлі.

Я підійшов до телефону.

— Так, це я... Ні... Слухаю!

— Ви чимось збентежені? — запитала Нора, коли я відійшов од телефону.

— Бачите, містер Бейлі запізнився. Виявляється, він забув мене попередити, щоб я не говорив вам про те, що бачив і чув.

— І що ж ви відповіли?

— Я відповів, що нічого ще не говорив, і обіцяв не говорити.

Нора полегшено зітхнула.

Потім вона взяла бокал з рідким повітрям, який я перед цим держав у руці, замислено подивилася на голубу рідину і раптом кинула бокал на підлогу. Скло розбилося. Рідке повітря розлилося і під впливом теплоти підлоги почало шипіти і швидко випаровуватися. Через хвилину на підлозі валялися тільки осколки склянки.

"Чудово! — подумав я. — Тепер у мене є спільник!"

Нора запитливо подивилася мені в очі.

— Ви все мені сказали?

— Все, — відповів я, але одразу ж мимоволі зніяковів: я згадав про наміри містера Бейлі одружити мене з Норою. Я не хотів говорити про це дівчині. Але вона помітила мою ніяковість.

— Ви щось приховуєте. Ви не все сказали!

— Та це дрібниці, що не відносяться до справи.

— Не обманюйте. Дрібниці не примусили б вас зніяковіти.

Я був у скрутному становищі і вирішив перейти від оборони до нападу.

— А ви самі хіба все говорите мені? Пригадуєте нашу розмову, коли я необережною фразою образив вас... Даруйте, що я згадую про це. Тоді

ви сказали мені: "Ви нічого не знаєте". Чому ж ви самі тоді не пояснили мені все те, чого я не знаю?

Цього разу зніяковіла Нора.

— Є речі, про які важко говорити...

— Цими словами ви виправдовуєте і мою мовчанку.

— Ні, не виправдовую. Ви не дали закінчити мою думку. Є речі, про які важко говорити. Але бувають обставини, коли не можна більше мовчати. Доводиться говорити про все, хоч як це не було б важко.

— І ви мені скажете?

— Так, якщо і ви не приховаєте від мене нічого.

Я потрапив у власні тенета. Торг відбувся, і мені залишалося тільки виказати свою таємницю. Все ж я постарався згладити цинізм Бейлі.

— Бейлі сказав... що в мене деревина замість серця, якщо я наважився тікати, пожертвувавши заради свободи товариством такої дівчини, як ви.

Нора спочатку посміхнулася: це звучало як комплімент. Але вона була розумна і незабаром розібралася, що приховано під таким компліментом. Брови її нахмурились.

— Я вдячна містеру Бейлі за його високу оцінку мого товариства, — сказала вона. — На жаль, містер Бейлі до всього підходить з комерційної точки зору. Був час, коли він сам претендував на "моє товариство"... І навіть тоді мені здавалося, що ним керує не серце, а розрахунок... Він бачив, що я нудьгую, що мене тягне до людей. Батько дуже

завантажений роботою. Він дуже любить мене, але... науку, здається, любить ще більше, — з деякою гіркотою і ревнивим почуттям промовила Нора. — Моя туга заважала загальній роботі. І містер Бейлі... Ви розумієте?.. Він освідчився мені.

— І ви? — спитав я, затримуючи подих.

— Ну, звичайно, рішуче відмовила йому, — відповіла Нора.

Я не міг стримати полегшеного зітхання.

— Я не знала тоді про його справи і мало цікавилася ними. Він мені просто не подобався. Містер Бейлі довго не втрачав надії привабити мене своїми мільйонами, нарешті, залишив мене в спокої, коли я рішуче заявила, Що виїду, якщо він набридатиме мені своїми освідченнями. Це налякало його, і він дав слово "забути пене"... І ось тепер містер Бейлі, мабуть, створив новий варіант колишнього плану, але при цьому він хоче вбити одразу двох зайців. Простіше кажучи, він хотів би одружити нас з вами. Чи не так?..

Я почервонів по саме волосся. Нора розсміялася. Цей сміх обрадував мене. Значить, цього разу плани містера Бейлі не були їй такі неприємні! Але Нора одразу ж засмутила мене. А може, це була тільки жіноча хитрість? Лукаво подивившись на мене, вона серйозно зауважила:

— Але я не думаю, звичайно, виходити заміж за вас, містер Клименко.

— А за кого ж? — сумно запитав я. — Даруйте, вирвалось... Про таке не запитують... Однак сьогодні ми нічого не робимо!? — вирішив я змінити розмову.

— Так, це вірно, — відповіла вона і, піднявши другий бокал з рідким повітрям, вилила рідину на стіл.

Це сталося так швидко, що я не встиг підняти руку з стола. Частина рідкого повітря хлюпнула мені на пальці; повітря зашипіло, випаровуючись. Я відчув опік.

— Боже! Що я наробила! — скрикнула дівчина. — Пробачте мені.

Вона кинулася до аптечної шафочки, дістала мазь проти опіку, вату і бинт і почала перев'язувати мені руку.

На її обличчі було стільки щирого засмучення, вона так дбайливо перев'язувала мені руку, що я був цілком винагороджений.

Двері з кабінету батька Нори розчинилися, і на порозі з'явився він сам.

— Ну що ж, Норо, готово? — запитав Енгельбрект.

— Ми не встигли закінчити, — відповіла Нора. — Містер Клименко опік собі руку.

— Дуже? — запитав учений.

— Дрібниці, — поспішив сказати я.

— Треба бути обережним, — повчально промовив він. — То я чекаю!

Двері зачинилися.

Рука була перев'язана, і ми сіли за стіл. Нора зітхнула.

— Я вирішила більше не працювати, — сказала вона, — але батько вимагає. Йому це потрібно...

— А ваш батько знає про все, що стосується містера Бейлі? — запитав я.

— Це я сама хотіла б тепер знати. Я хочу поговорити з батьком і запитати його про все... Коли ми збиралися в цю нещасливу експедицію, батько сказав мені, що ми вирушаємо досліджувати Великий Північний шлях. Ми висадилися недалеко від гирла річки Яни. Тоді нам говорили, що льотчики з нашого криголама встановили, ніби далі дорога на схід затерта льодами. Треба було зимувати. З пароплава зняли весь вантаж. Він був дуже великий, значно більший, ніж потрібно для зимівлі. Я бачила купи великих ящиків. Але що в них містилося, не знаю. Ми розташувалися на зимівлю. Частина екіпажу залишилася ще на криголамі. Серед них два професори, які брали участь в нашій експедиції. Один — радіоінженер, а другий — астроном...

— А навіщо був потрібний астроном в полярній експедиції?

— Не знаю. Ці два професори ще під час плавання в чомусь не порозумілися з містером Бейлі. Вони трималися осторонь і інколи тихо радилися у відлюдному місці. Якось вранці, коли я вийшла з сеоєі палатки, щоб взяти участь в роботі по розвантажуванню, і побачила, що пароплава вже немає. Мені сказали, що вночі його понесло вітром в океан разом з двома професорами. Труп астронома море викинуло на берег, і його потім знайшли, а радіоінженер так і загинув разом з пароплавом. Я була дуже здивована. Тієї ночі не було бурі. Я запитала про це містера Бейлі, але він, сміючись, — він міг сміятися! — відповів мені, що я дуже міцно спала і тому не чула бурі. "Але море зовсім спокійне", сказала я, показуючи на океан. "В цю пору року не буває великих хвиль, — відповів містер Бейлі. — Плавуча крига зменшує хвилі. А вітер був сильний, зірвав криголам з якорів і поніс його в океан".

Елеонора замовкла, роблячи записи в зошиті і стежачи за колбою, що стояла на вагах. Потім знову почала говорити.

— Ще одна дивна річ: з пароплава вивантажили на берег два аероплани великої вантажопідйомності. Для зимової стоянки вони не були потрібні. їх вивантажили, як я потім довідалася, для перевезення всього нашого багажу в глиб країни. Аероплани переносили кудись ящик за ящиком. Батько пояснив мені, що містер Бейлі змінив план. Оскільки пароплав загинув, то він вирішив зайнятися геологічними дослідженнями на материку. Перевезення вантажів, незважаючи на зиму, тривало. Частину спорядження відправили на автомобілях, поставлених на лижі. Вся ця робота зайняла кілька місяців і коштувала кільком чоловікам життя. Ми замінювали загиблих матросів якутами, які іноді випадково натрапляли на нашу стоянку. А взагалі місце було безлюдне, і ми працювали без перешкод і далеко від цікавих очей. Нарешті, ми з батьком прилетіли на місце нової стоянки. Це була абсолютно пустинна гірська країна. У мерзлій землі, мов кроти, рилися бурові машини. Я мало розуміюсь на машинах. Але навіть мене вразила їх потужність. Коли б ви бачили, як працювали ці дивовижні машини!.. Час від часу сюди доставляли на аеропланах нові машини й матеріали. Мабуть, містер Бейлі мав зв'язок із зовнішнім світом. Підземне містечко будувалося з казковою швидкістю.

Усе це було не схоже на геологічні розвідки. Але містер Бейлі пояснив мені, що він натрапив на уранову руду і добуватиме радій. Крім того, він вирішив зайнятися добуванням азоту з повітря і виготовленням рідкого повітря. Кінець кінцем, чим займається містер Бейлі, мене не цікавило. Я рано почала допомагати моєму батькові в його науковій роботі і вже не раз мандрувала з ним із міста в місто. Мене не лякали ці переїзди. Але в такій норі мені ще ніколи не доводилося жити. Батька запрошували на добру посаду солідні фірми. І я запитала, що його спонукало прийняти пропозицію містера Бейлі. Він відповів, що містер Бейлі за один рік роботи запропонував йому сто тисяч фунтів стерлінгів. Ціле багатство! "Я хочу забезпечити твоє майбутнє", сказав мені батько. Минув рік, але він і далі залишився працювати у містера Бейлі. Якось я спитала батька, чи не час нам повернутися на батьківщину. Він трохи зніяковів і відповів, що зараз він дуже зайнятий (він саме робив спроби з перетворенням кисню на водень, діючи електричним током) і не хоче

переривати роботу. "Тут чудові лабораторії і така тиша, якої не знайти у всьому світі. Добре працюється", ніби виправдовувався він. Я була трохи розчарована. Тоді батько сказав: коли я хочу, можу поїхати одна і жити поки що у тітки... Моя мати померла, коли я була зовсім маленькою... Я не хотіла їхати без батька і залишилася в підземному містечку.

— А що ж все-таки змусило батька залишитися? Велика платня?

— Не думайте, що мій батько користолюбний, — поспішно відповіла Нора. — Ніхто не відмовиться від великих грошей, якщо вони самі йдуть до рук. Але заради самих грошей він не залишився б.

— Але чому він зніяковів, коли ви запитали його, чи скоро ви поїдете звідси?

— Не знаю. Може, тому, що наука для нього дорожча, ніж мої інтереси. Так принаймні я думала тоді. Але тепер, після того, що я почула од вас, мені здається, що мій батько... не зовсім добровільно залишився у містера Бейлі. Або ж... Але я не хочу про це думати... Я повинна все з'ясувати. Я поговорю з батьком.

— І якщо виявиться, що містер Бейлі тримає вашого батька в полоні?

Обличчя Нори стало суворим і рішучим.

— Тоді... Тоді я боротимусь, і ви допоможете мені!

Я простягнув їй мою здорову руку. Нора потиснула її.

— Норо, ну де ж твоя робота? — почули ми знову голос Енгельбректа.

— Через п'ять хвилин буде готова, — відповіла вона, беручись за склянки.

— І знаєте що, — сказав я, коли двері в кабінет батька Нори зачинилися. — Перестаньте бити посуд і розливати рідке повітря. Це легковажність. Працюватимемо до часу, як ми працювали раніше. Не можна викликати ні в кого ні найменшої підозри.

Нора мовчки кивнула головою і заглибилася в роботу.

Цієї ночі я спав сам у своїй кімнаті. Ніколи не було. Мабуть, Бейлі вирішив роз'єднати нас. Це мені завдало великого удару. Я вже звик і навіть прив'язався до якута. До того ж він потрібен був для виконання моїх планів. Рано чи пізно боротьба між мною і Бейлі мала стати відкритою. Мене ні на мить не залишала думка про втечу або принаймні про те, щоб попередити наш уряд про небезпеку.

На третій день увечері Школа прийшов. Він був, як завжди, веселий і по-дитячому безтурботний. Сувора природа загартувала його, і він звик легко переносити злигодні долі.

— Ніколо! — радісно зустрів я його.

— Здрастуй, товаришу! — відповів він. І, сівши на підлогу на схрещених ногах, заспівав, похитуючи головою: — Нікола сидів на хліб і вода, це не біда. Нікола мало їдав, багато співав.

— Ніколо, та ти навіть римувати вмієш! — здивувався я.

— Не знаю, — відповів він. — Мої діти в школі вчаться, пісні знають. Я чув.

— Ну, а що з Іваном?

— Живий Іван. Зі мною сидів. Працювати пішов.

Бейлі, мабуть, вирішив, що мої "пособники" не заслуговують більшого покарання. А вірніше, він зберігав їх як робочу силу.

— Погані наші справи, Ніколо, — сказав я. — Більше не тікатимеш зі мною?

— Сильно вітер заважав. Нічого. Якщо ти тікатимеш, то і я з тобою.

XII. НОВЕ ЗНАЙОМСТВО

Бейлі, мабуть, вважав, що урок, який він дав мені, і видовище його жахливого "пантеону" остаточно вибили з моєї голови думку про втечу і примирили мене із становищем. В усякому разі після нашої з ним подорожі мені було надано більше свободи. Я тепер мав доступ у ті частини містечка, куди раніше мені входити заборонялося. Тільки в машинний відділ і в арсенал, де зберігалися гармати, мені не вдавалося пробратися. Зате я зміг зав'язати нове корисне знайомство — з радистом.

Це був літній шотландець, який непогано говорив німецькою мовою. Колись він працював у Німеччині на заводі, що виготовляв радіоапаратуру. Містер Люк, наперекір загальному уявленню про англійців, був дуже балакучий, і це було мені на руку. До того ж він виявився завзятим шахістом, а оскільки я був гравцем першої категорії, то він поставив за мету свого життя обіграти мене, хоч грав значно слабкіше.

Шахи дуже зблизили нас. Вечорами, коли Люк здавав чергування, він завжди приходив до мене з своїми литими чавунними шахами у вигляді статуеток, що зображали англійського короля і королеву, офіцерів, схожих на Дон Кіхота, і пішаків, які нагадували середньовічних ландскнехтів.

Люк скоро входив в азарт, і його пішаки, пересуваючись, так гучно стукали по дерев'яній дошці, неначе по містку йшли справжні ландскнехти. При цьому він безперервно говорив:

— Піхота, вперед!.. Ви так? А ми ось так!

Я навмисно задумувався над ходом противника і в цей час ставив йому якесь запитання, систематично вивідуючи від нього все, що мені потрібно і цікаво було знати. Таким чином я узнав, що містер Люк — старий холостяк, зовсім самітний; на батьківщину його не тягне, і живе він у Бейлі, мабуть, з власної охоти, поласившись на його добру платню і необмежену можливість хлистати джин, до якого Люк був дуже охочий.

— Де багато джину, там і батьківщина, — казав він. — Але я п'ю уміло. На роботі я завжди тверезий, як вода.

Я врахував цю нову обставину, і в моїй кімнаті появлялася перед приходом Люка пляшка джину, яку мечі безборонно видавав буфетник. Бейлі з своїх комерційних міркувань вважав за потрібне задовольняти в міру можливості бажання своїх вільних і невільних працівників, щоб заглушувати в них тугу за свободою і не викликати невдоволення.

Для досягнення своєї мети я вирішив навіть пожертвувати престижем гравця першої категорії. Час від часу я програвав Люку останню партію. Коли джин і захоплення від перемоги остаточно розв'язували йому язик, я приступав до своїх головних запитань.

Скажу правду, це була не зовсім чесна по відношенню до Люка гра. Але хіба Бейлі вчинив зі мною чесно? Я вирішив, що в боротьбі з ним усі засоби добрі. Це була військова розвідка, відповідна умовам і обставинам. Моє завдання було важливіше, ніж етика приятельських взаємин.

— Ну, що сьогодні говорить радіо, містер Люк? — запитував я, позіхаючи.

І містер Люк починав мені розповідати про новини. Так я довідався, що замість мене на чолі експедиції призначено мого друга, молодого вченого Ширяєва.

Незважаючи на те, що вже почалася зима, експедиція вирушила в дорогу. Проте піднялися бурани, під час яких вітер досягав сили десяти балів, і змусили експедицію повернутися у Верхоянськ. Після того як експедиція доповіла про стан справ, вона одержала з центра наказ відкласти експедицію до весни і зайнятися поки що на місці метеорологічними спостереженнями.

Ця звістка і обрадувала і засмутила мене. Ширяєв був обережніший за мене, — він не хотів жертвувати своїм життям і життям своїх супутників і тому уник долі, яку приготував йому Бейлі. Я радів за мого друга. Хоч за таких обставин до весни мені вже нічого було чекати допомоги збоку. А втім, це теж на краще, — заспокоював я себе. — Бейлі знищить усіх, хто необережно наблизиться до його підземних володінь. На боротьбу з ним треба кинути великі сили держави...

Але для успіху необхідно попередити уряд, щоб він поставився до справи якнайсерйозніше. Можливо, за зиму мені вдасться так чи інакше встановити зв'язок із зовнішнім світом.

Я терпляче чекав, продовжуючи разом з тим свою "шпигунську" роботу.

З Люком ми дедалі більше зближалися. І одного разу у хвилину відвертості він мені трохи відкрив таємницю "Арктика". Люк був один з небагатьох, хто знав цю таємницю, хоч Бейлі не розповів і Люку всієї правди про свою мету. За словами Люка, "Арктик" з розведеною парою був направлений у відкритий океан, на північ, для того, щоб інсценувати

аварію корабля. Бейлі і не думав просуватися далі на схід. Він просто хотів "позбирати у вашому СРСР деякі корисні копалини без мороки зі всякими концескомами".

— О, він дуже хитрий, містер Бейлі! — майже із захопленням сказав Люк. — Комерсант! А що ж ви хочете? У вас багатства лежать даром, як собака на траві, а він зробить з них гроші. Добре вас обдурив містер Бейлі! — і Люк зареготав. — Машиніст розвів пару, штурман закріпив колесо штурвала і — фіть! Коли "Арктик" пішов на всіх парах, ті, хто залишався на криголамі, скочили в моторний човен і повернулися на берег, а пароплав сам поплив далі. Спритно?

— На пароплаві ніхто не залишився? — запитав я Люка.

— Ніхто, — відповів він.

Я боявся викликати підозру в містера Люка і тому не запитав його про долю двох професорів, що так несподівано зникли. Після деякого вагання я, проте, наважився обережно запитати:

— І все закінчилося благополучно, без аварій і без втрат?

— Кілька чоловік загинуло під час переїзду з берега сюди, та ще на березі ми втратили двох професорів. Кажуть, що вони вирушили на полювання і не повернулися.

— А ви шукали їх?

— Нібито шукали. Тоді було не до цього. У всіх було роботи по зав'язку. Зима наближалась.

Або Люк не хотів мені сказати всього, або ж він сам багато чого не знав. В усякому разі, на нього розраховувати не можна було. До радянської влади він, видно, ставився вороже. Це був типовий служака,

його ідеали зводилися до того, щоб одержувати добру платню, пити джин та зібрати гроші, купити, повернувшись на батьківщину, будиночок і жити, нічого не роблячи, на ренту.

Одного разу я сказав йому, що дуже цікавлюся радіо, але, на жаль, не мав можливості ближче познайомитися з цим чудовим винаходом.

— Це дуже просто, — відповів Люк. — Приходьте до мене на станцію, краще під час нічного чергування, і я вам покажу.

Я скористався цією пропозицією і почав учащати до містера Люка.

З яким хвилюванням почув я після кількамісячної перерви знайомий голос диктора "Комінтерну"! Радіогазета!.. Останні новини...

"— Тепер послухаємо, товариші, яку зиму завбачають наші метеорологи. Ми можемо обрадувати дачників-"зимівників": їм не доведеться мерзнути у своїх легеньких дачках. Учені обіцяють, що зима цього року буде дуже теплою, значно теплішою навіть, ніж минулого року..."

"Ще б пак! — подумав я. — Вентилятори містера Бейлі створюють своєрідний повітряний Гольфстрім. Теплі повітряні течії ідуть у північну півкулю від екватора і піднімають температуру".

"— ...Але зате на півдні Африки, в Південній Америці й Австралії спостерігається значне зниження температури..." — говорив далі диктор.

"Задихали крижані пустелі Південного полюса!" — в думці відповів я дикторові... О, коли б я міг звідси, за тисячі кілометрів, крикнути йому, що нічого радіти з теплої зими, що величезне нещастя насувається на людство!

"— ...Тепер послухаємо музику. Оркестр студії виконає "Менует" Боккеріні".

Легкий, чудовий менует зазвучав. Але від цієї музики мені стало ще тяжче. Там життя іде своїм звичаєм. Люди працюють, розважаються, живуть, як завжди, не знаючи, яка біда нависла над ними.

Я зняв з ушей радіотелефон. Люк сидів, весь заглибившись у прийом, переводячи точки й тире Морзе на букви. Він швидко записував телеграму. Кожного ранку ці телеграми подавали містеру Бейлі.

Нарешті він перервав роботу і, не знімаючи навушників, запитав мене:

— Цікаво?

— Так. Але я приймав і в себе дома радіоприймачем. Мені цікаво знати, як це робиться і як провадиться не тільки прийом, а й передача. У вас є передавальна радіостанція?

Може, я сам був надто підозрілим і обережним, але мені здалося, що на обличчі Люка з'явилася якась настороженість.

— Ви хочете передати привіт рідним і знайомим? — запитав він мене посміхаючись. — Так, передавальна станція у нас є, але ми не користуємося нею. Ми не хочемо, щоб знали про наше місцезнаходження.

Тоді я повірив Люкові. Але незабаром з'ясувалося, що він сказав неправду. Одного разу я зайшов на радіостанцію пізніше, ніж звичайно, і застав його за передачею.

— Ви вирішили відкрити своє місцезнаходження? — сказав я, простодушно усміхаючись. — Що, застав вас на місці злочину?

Містер Люк нахмурився, але потім примусив себе розсміятися.

— Чи не шпіоните ви за мною? — сказав він жартома. Але від цього жарту в мене занило серце.

— Які дурниці! — відповів я. — Навіщо мені шпіонити? — І вже з добре вдаваною образою в голосі я сказав: — Якщо я перебив, то можу піти.

— Залишайтеся, — відповів Люк. — Тоді я вас не обдурив: наша велика передавальна станція мовчить. Але ця... Такої станції немає у всьому світі, крім одного місця, де приймають мою передачу. Ця станція працює на таких коротких хвилях, що звичайні станції не можуть приймати її. Так ми зберігаємо таємницю передачі... Комерційні таємниці! — пояснив він. — Тільки ось що, містер Клименко: я вам дуже багато довірив, бо ви мій друг. Але вам краще не говорити про те, що ви бачили мене під час передачі. І не заходьте в цей час до мене... Це службова таємниця.

Я заспокоїв Люка і повернувся в свою кімнату. Останнє відкриття переконало мене в тому, що Бейлі має спільників у зовнішньому світі. Це робило його ще більш небезпечним. А Люк, мабуть, починав ставитися до мене з недовір'ям. Коли б він не боявся втратити шахового партнера, то, мабуть, заборонив би мені зовсім заходити на радіостанцію. І тепер мені треба триматися з подвоєною обережністю.

XIII. ЗАТИШШЯ ПЕРЕД БУРЕЮ

— Ми дихаємо в лабораторії найчистішим, насиченим киснем повітрям. І все ж мені чогось невистачає, — призналася Нора. — Якихось "повітряних вітамінів". Можливо, нам невистачає цих запахів землі, запахів хвої, невистачає споглядання неба, хоча б цього північного неба... Справжню насолоду від дихання я відчуваю тільки тут, нагорі.

Ми стояли на балконі невеликої площадки в міжгір'ї кратера з його зовнішнього боку.

На зовнішньому схилі гори було кілька таких балконів. Вони з'єднувалися пологими тунелями з трьома верхніми поверхами. Кожний тунель мав ліфт. Ці площадки з балконами могли служити для сторожових спостережень. Але ураганний вітер, що всмоктував у кратер всіх, хто наближався до гори, робив зовсім зайвим постійне спостереження. І привілейовані мешканці верхніх поверхів користувалися балконами тільки для того, щоб подихати "справжнім" повітрям і подивитися на небо.

Нора уподобала собі один балкон і з милостивого дозволу Бейлі дістала його в особисте користування. Вона зберігала у себе ключ від входу в тунель, що вів на балкон (другий ключ від цих дверей був у самого Бейлі). Двері ці були недалеко від її кімнати, і Нора могла підніматись на балкон коли завгодно. Вона подовгу стояла тут і любила "розмовляти із зірками". Це було абсолютно відлюдне місце, бо виступи скель закривали балкон, і з сусідніх площадок не видно було, що на ньому робиться.

Площадка круто обривалася. Гори навкруги були занесені снігом. На темному небі сяяли зірки. Вітру не було.

— "Повітряні вітаміни"... Це ви добре сказали, — відповів я. — Я не відчуваю запахів землі, все вже вкрито снігом. Але хвоєю пахне. І ще чимось, неначе далеким димком.

— А де дим, там житло, люди...

— Які також з насолодою вдихають "повітряні вітаміни", І всього цього їх хоче позбавити містер Бейлі!

— Дивіться!

Я поглянув на північ. Від горизонту здіймався блідий світловий стовп. Все вище і вище, до зеніту. З молочного стовп перетворився на блідоголубий, потім на світлозелений. Верхівка стовпа почала рожевіти, і раптом від неї, як гілки від стовбура дерева, потяглися у всі боки широкі паростки. А від горизонту піднімалася завіса, що переливалася надзвичайно ніжними і прозорими відтінками всіх кольорів райдуги. Полярна ніч чарувала. На небі розігрувалася безмовна симфонія барв. І кольори переливалися, мов звуки оркестру, то раптом розгоряючись у могутньому акорді, то ніжно завмираючи в піаніссімо ледве вловимих відтінків.

— Який прекрасний світ! — з деяким сумом у голосі сказала Нора.

Я взяв її руку у хутряній рукавичці. Нора ніби не помітила цього і стояла нерухомо, дивлячись на панораму гірських хребтів і долин, що розгорталася перед нами. Білий сніг відбивав небесні вогні і безперестану змінював забарвлення, то голубіючи, то рожевіючи. Це була краса, яка підкоряє на все життя. Безлюддя... Пустеля... Перегукування чарівних, але глухонімих вогнів... Здавалося, ми опинилися зовсім в іншому фантастичному світі.

А там, за гірськими хребтами, на південному заході і південному сході, копошився людський мурашник.

— Міс Енгельбрект, ви говорили з вашим батьком? — перервав я мовчанку.

Нора ніби повернулася на землю з надзоряних висот.

— Так, говорила, — відповіла вона, опустивши голову.

— І чим же закінчилася ваша розмова?

Нора втомлено підвела голову.

— Чим закінчилася наша розмова? — перепитала вона, ніби не розчувши. — Батько поцілував мене в лоб, як він це робив, коли я ще дівчинкою ішла ввечері спати, і сказав: "Спи спокійно, моя донечко". І я пішла в свою кімнату. Батько! Любий батько, з яким я ніколи не розлучалася ні на один день, немов пішов від мене, став далеким, незрозумілим і навіть... страшним... Я вже не можу ставитися до нього з колишньою довірою.

Ми знову замовкли. А небесний гімн північного сяйва дедалі розростався, ширшав, як могутній світловий орган, холодний, беззвучний, прекрасний, чужий до всього, що хвилювало нас.

* * *

Настали нудні одноманітні дні. Ми з Норою, як і раніше, провадили досліди в лабораторії, але дівчина працювала вже без колишнього ентузіазму. Раніше Нора була дуже рада, коли батько хвалив її. А тепер всю роботу вона виконувала механічно, як підневільний слуга, що працює за шматок хліба. Вона глибоко страждала. Зблід її чудовий рум'янець, запали очі, вона помітно схудла, стала неуважною. Посуд летів з її рук. Вона часто помилялася. Професора Енгельбректа я бачив тільки зрідка, але й він помітно змінився. Він якось осунувся, постарів, обличчя його почорніло.

Вечорами, після роботи, Нора і я виходили Інколи на нашу площадку помилуватися північним сяйвом, подихати "повітряними вітамінами", а головне, поговорити. Нора була самітна в своєму горі, і я був єдиною людиною, в товаристві якої вона могла знайти моральну підтримку.

Вже декілька днів вітер не шаленів над кратером. Стояла незвичайна тиша.

— Містер Бейлі, мабуть, вирішив дати перепочити повітрю, — якось пожартував я.

— Так, але з цього нічого радіти, — відповіла Нора. — Ми переходимо до нового способу згущення повітря. Взимку повітря приносило цілі хмари снігового пилу. Це утруднювало роботу. Сніг, видалений з вентилятора, займав надто багато місця. Крім того, треба було затрачати багато праці, щоб прибрати його. Ви бачите цю гору? Це штучна гора. Вона не встигає розтавати за літо. Ще через рік тут виник би цілий Монблан. Батько закликав на допомогу всі сили хімії і електрики і винайшов нові способи поглинання і розкладу повітря. На жаль, процеси переробки повітря підуть тепер ще швидше. І незабаром земля почне задихатися, як у припадку астми.

— Норо, тікаймо звідси! — раптом сказав я.

Дівчина глянула на мене.

— Візьмемося за руки і стрибнемо з цієї площадки? — жартома запитала вона.

Це вже було схоже на кокетство. Не чекаючи моєї відповіді, Нора тим же тоном говорила далі, дивлячись униз.

— Мабуть, ми й не розбилися б. Ми скотилися б униз і впали б у м'який сніг. Потім пішли б он туди...

Я уважне подивився в той бік, куди вказувала Нора. А й справді цим шляхом можна тікати! Тут немає труби. Звивиста ущелина може захистити од вітрів, якщо їх підніме "бог вітрів" Бейлі.

— Не жартуйте, Норо, це чудовий шлях до втечі, — висловив я вголос свою думку. — Трохи високо... Якщо ви не наважуєтесь, то я тікаю сам.

Мені здалося, що в очах Нори майнув переляк.

— І залишите мене одну? Ні, я не пущу вас...

— За наказом його величності містера Бейлі?

— Я не пущу вас, — повторила Нора. — Вас можуть спіймати, як її першого разу, і тоді вам уже не допоможе ніяке заступництво. До того ж ви не підготовлені до такої подорожі. Ваша жертва буде даремна. Відважитись на таку подорож має право тільки людина, народжена в цій мертвій пустелі, — який-небудь якут, як ваш Ні-кола... Справді, чому б вам не спорядити його? Він прекрасно справиться з завданням. І незабаром на наші голови полетять розривні снаряди. І ми "помремо, як герої", — сказала вона з гіркою іронією.

— Наші війська будуть попереджені, і, може, нам пощастить уникнути цієї почесної смерті. Мабуть, обложений містер Бейлі здасться, коли переконається, що боротьба безнадійна, — постарався я зм'якшити похмурі перспективи. — Ваша пропозиція непогана. Я готовий іти на риск, але ви праві: Нікола краще справиться з цим завданням.

— А Нікола погодиться?

— Нікола! Ви не знаєте його. Це золота людина. Він стільки разів дивився смерті в очі, що наш проект анітрохи не злякає і не здивує його.

У мене стало легше на душі. Нора теж повеселішала. Коло безвихідності немов розімкнулося. Тепер у нас був певний план. Ми всіляко обмірковували його, і це відвертало Нору од похмурих думок.

Зустрівшись з Ніколою у нашій кімнаті, я підкликав його і тихо шепнув:

— Ніколо, я знайшов місце, звідки можна тікати. Чи можеш ти пробратися у Верхоянськ? Я дам тобі теплу одежу, револьвер і мішок з сухарями і в'яленим м'ясом.

— А ти? — запитав тихо Нікола.

— Нам не можна вдвох. Нас можуть спіймати. Але якщо не дійдеш ти, тоді вирушу я. А втім, якщо ти не хочеш іти сам...

— Навісо не хоцес? Мені тут скуцно. А навісо у Верхоянськ?

— Ти передаси лист. Підеш?

— Авжеж, — відповів Нікола.

— Але тільки ти подумай гарненько, Ніколо, я не примушую тебе. Адже коли тебе спіймають, то цього разу ти не відбудешся так легко. Тебе можуть убити.

— Ведмідь б'є і соловік б'є, — формулював Нікола свій фаталізм. — А коли йти, сарас?

— Ні, почекаємо трохи. Треба все обдумати і приготувати. До того ж скоро почне виглядати сонце. Зима кінчається.

— Не треба сонця. Я все бачу. Сильно хосю зараз.

Насилу мені вдалося відговорити Ніколу од негайної подорожі. Ми почали готувати Ніколу до втечі. Теплу доху і чоботи я вирішив віддати свої. Нікола міг "украсти" їх у мене. Револьвер мені вдалося дістати в Нори. Залишалося припасти харчі. Це було найважче. Доводилося під час обіду непомітно класти в кишеню шматочки хліба і сухарів. Нікола теж економив, але я не дозволяв йому зменшувати свої порції: він повинен був набиратися сил.

І Нора відкладала запаси. У неї раптом з'явився "вовчий апетит". Незабаром сумка, що зберігалася під моєю подушкою, була вже добре наповненою. Ще кілька днів, і Нікола міг вирушити в дорогу.

Треба було, однак, потурбуватися і про те, щоб на мене не впала підозра. Якщо Нікола не добереться до Верхоянська і загине, то вирушу я. Мені треба було берегти себе на цей випадок.

XIV. "ЖАРТИКИ" МІСТЕРА КЛИМЕНКА

За моєю порадою Нікола за кілька днів до втечі почав говорити в колі товаришів по роботі, що йому дуже набридло в підземному містечку і що він вирішив тікати.

— Товариш Клименко нічого не знає. Коли б він знав, мені перепало б від нього, — говорив Нікола.

Всі відраджували Ніколу, лякали страшною карою, але Нікола стояв на своєму: звір б'є, людина б'є — все одно. Він не може більше.

Була небезпека, що хтось із тих, що знали таємницю Ніколи, повідомить Бейлі про майбутню втечу. Але на цей риск довелося йти. На всяк випадок Нікола наводив на неправильний слід. Він говорив, що хоче повторити свою першу спробу: тікати з вивідної труби. Коли б Бейлі і сказали про плани Ніколи, то він був би цілком спокійний, знаючи, що ця спроба заздалегідь приречена на невдачу. Таким чином, все ніби було підготовлено.

Нарешті настав день, вірніше ніч, втечі. Я домовився з Ніколою, що він уже в похідному спорядженні прийде на площадку, коли всі заснуть.

В умовлений час я і Нора стояли на площадці. Ніч була досить темна. Тільки бліді смуги, мов далекий промінь слабкого прожектора, борознили іноді небо.

Час минав, а Нікола не приходив. Я вже почав турбуватися, коли двері на площадку відчинилися і ввійшов Нікола.

— Чому ти так запізнився? — спитав я.

Нікола широко посміхнувся.

— Я хитрий, — відповів він. — Я був на роботі в трубі і чекав, поки всі підуть. Потім я пісов спина вперед, соб басили мій такий слід.

Недарма Нікола був завзятим слідопитом. Він знав, як звірі плутають сліди, збиваючи мисливця, і він вирішив скористатися цією звіриною мудрістю, додавши до неї людські хитрощі. Ідучи задом, він проклав свіжий слід на рештках снігу і сміття в трубі, так що під час розслідування могло здатися, ніби він пройшов по трубі до виходу.

— Ну, бажаю успіху! — промовив я схвильовано, передаючи йому листа.

— Нісого, — відповів він. І, поглянувши вниз, сказав: — Однак високо. Нісого. Внизу м'яко. Прощавай, товаришу! — він потиснув мою руку і кивнув Норі: — Прощавай, дівчино.

Потім він сміливо переступив через залізну огорожу балкончика, що виступав над безоднею, опустився на руках до краю і, повисівши у повітрі з секунду, розтулив пальці.

Я нагнувся униз, пильно вдивляючись у півтемряву. Тіло Ніколи, дедалі зменшуючись, летіло вниз. Йому треба було пролетіти метрів сорок, перш ніж він досягне сніжного укосу.

Ось його ноги доторкнулися до снігу, і все тіло пірнуло в снігову масу, неначе він стрибнув у воду. Я напружував зір, але нічого не бачив. Нікола зник у сніговому заметі. Може, він розбився, втратив свідомість?..

Хвилясті зелено-рожеві полотна північного сяйва загойдалися на небі, освітивши сніг непевним тремтливим світлом. Я ледве розглядів дірку, пробиту в снігу тілом Ніколи, але його, як і раніше, не було видно.

— Дивіться, дивіться, он щось ворушиться внизу... — схвильовано сказала Нора.

— Де? Я нічого не бачу. Це вам ввижається.

Від спалахів сяйва тіні рухалися, то згущаючись, то бліднішаючи.

— Та не там! Нижче, значно нижче!

Я подивився нижче від того місця, де впав Нікола, і побачив на відстані добрих двох десятків метрів од нього, як щось дуже маленьке ворушилося в снігу.

— Це рука! — вигукнула Нора, яка бачила краще, ніж я.

Я напружив свій зір і, нарешті, переконався в тому, що з-під снігу видніється справді рука Ніколи. Силою падіння він пробив пухкий, ще не злежаний верхній шар снігу, кулею пронизав його на кілька десятків метрів і тепер проривав дірку, щоб вилізти назовні. Ось показалася його друга рука, кудлата шапка. Ось він виліз до пояса. Нахилившись униз, він, нарешті, виліз зовсім і, повернувшись до нас обличчям, змахнув руками у рукавицях.

Я ледве стримав готовий вихопитися вигук привітання.

Нікола ще раз махнув нам рукою, ліг на бік і покотився вниз пологим схилом. Так докотився він до самого дна ущелини, перетворившись на ледве помітну точку. Потім, борсаючись і загрузаючи в снігу, він поповз до виходу з ущелини. У нього не було лиж, — ми не змогли дістати їх, — але це його не бентежило. "Зроблю", говорив він мені.

Так, Нікола не пропаде! Він був пристосований до суворого життя "окаянного краю", так само як звірі, на яких він полював. Тільки б він не потрапив до рук Бейлі, а з природою і чотириногими ворогами він справиться.

Світло погасло. Ми упустили з очей Школу, але ще довго дивилися в темну безодню.

— Час іти. Нам не можна довго залишатися тут, — сказала Нора.

— Так, ходімо, — відповів я, відриваючи, нарешті, погляд од безодні. — Завтра — день розплати. Містер Бейлі, мабуть, викличе мене на допит... Норо, я хочу звернутися до вас із проханням. Чи немає у вас другого револьвера?

— Навіщо він вам?

— Якщо Бейлі визнає мене винним у втечі Ніколи, я... всаджу в містера Бейлі кулю.

Нора замислилася.

— Не знаю... У мене немає другого револьвера. Може, в батька є. Якщо я зумію дістати, то завтра принесу вам. Приходьте трохи раніше в лабораторію.

Я з вдячністю потиснув їй руку. Так, Нора мала характер. Вона не побоялася стати співучасницею втечі, не боїться допомогти і в задуманому мною вбивстві.

Я погано спав. Близько другої години ночі, коли я щойно задрімав, у двері гучно постукали. Поквапмо одягаючись, я запитав, хто стукає.

Я почув голос Уільяма. "Так! Бейлі все вже відомо, і він кличе мене на допит", вирішив я і відчинив двері. Ввійшов Уільям в супроводі двох озброєних людей. Я мимоволі звернув увагу на їхні обличчя — енергійні і породисті. Два "джентльмени" підійшли до мене і ретельно обшукали. В цей час я був радий, що не встиг одержати від Нори револьвер. Потім Уільям і молоді люди старанно зі знанням своєї справи обшукали всю мою кімнату. На щастя, в ній не було нічого компрометуючого мене. Закінчивши обшук, "джентльмени" повели мене в кабінет Бейлі.

Він зустрів мене зливою обурення.

— Це знову ваші жартики! — закричав він, грізно потрясаючи кулаками. — Ви не можете примиритися з тим, що я торгую з Марсом і порушую ваш зовнішторг? О так, містер Бейлі злочинець! Його треба судити Верховним Судом! Скажіть, будь ласка?! Містер Бейлі позбавить повітря російських робітників, і повітря видаватимуть тільки по картках, в кооперативах, членам профспілки? Ха-ха-ха! Чи не так? Англійські інтриги імперіалістів? О, я знаю, що ви думаєте. А я думаю, що вам доведеться зайняти ваше місце в пантеоні. П'єдестал давно чекає на вас.

Я вже був готовий до цього нападу і тому добре грав свою роль. Виждавши, коли Бейлі замовкне, я спокійно, але з "щирим" здивуванням запитав його:

— В чому справа, містер Бейлі? Я не розумію вас. Мені здається, я не заслужив докорів. Я старанно працюю в лабораторії і ні в чому не завинив.

— Брехня! Ви все чудово знаєте! Де Нікола?

— Не знаю. Сьогодні він не ночував зі мною. Я думав, що він на роботі або в чомусь провинився і його відправили в карцер.

— Брехня! Брехня! — закричав Бейлі. — Це ваші жартики! Покликати робітників, які були з Ніколою.

Робітники прийшли. Якути підтвердили, що Нікола вже кілька днів тому говорив про втечу, знудьгувавшись за вільним життям. Нікола сказав, що боїться повідомити про це Клименка, бо він розсердиться. Тільки вони не вірили, що Нікола серйозно думає тікати, тому й не доповіли.

Ці показання трохи охолодили гнів Бейлі. Моя непричетність до справи встановлювалася цілим рядом показань свідків.

— Я не вірю вам і не вірю їм, — сказав Бейлі. — Одна банда! Ви покриваєте один одного.

І раптом, зобразивши безстороннього суддю, він несподівано для мене закінчив:

— Але я не можу судити вас без доказів. Розслідування продовжуватиметься. А поки що ви залишаєтеся під підозрінням. Ідіть.

Я повернувся в свою кімнату, радіючи, що все обійшлося так благополучно. Тільки б їм не спало на думку оглянути долину. Але хитрощі Ніколи із зворотними слідами повинні спрямовувати розшуки по неправильному шляху.

Вранці, коли я прийшов у лабораторію, Нора шепнула:

— Я не знайшла револьвера.

— Тим краще, — відповів я. — Містера Бейлі не так уже й легко вбити. Я вже був на допиті.

І я розповів Норі про події вночі. Вона вислухала моє повідомлення дуже уважно.

— Коли б тільки не знайшли слідів у долині, — закінчив я свою розповідь.

— Не турбуйтесь, — відповіла вона. — Рано-вранці я була на площадці. Сніговий буран сховав сліди. Боюсь тільки, щоб цей буран не сховав назавжди і самого Ніколу...

— Нікола не пропаде, — заспокоїв я її. — Він відлежиться, як собака. І спатиме в снігу, як у колисці.

Цього ж дня ввечері до мене прийшов містер Люк із згортком під рукою.

— Що це у вас? Нові шахи? — запитав я його.

— Тут шахи і ще дещо, — відповів він, розкриваючи згорток. — Оце радіоприймач. Я сам зробив його для вас. Містер Бейлі розпорядився, щоб ви більше не ходили до мене на радіостанцію. А я знаю, що ви дуже любите слухати ваш "Комінтерн". І тому вирішив зробити вам маленький подарунок. Вам буде не так скучно.

Я ладен був розцілувати Люка за його "маленький подарунок". Люк і не підозрював, яку величезну послугу зробив мені. В нагороду за це того вечора містер Люк двічі дав мені мат.

Потім він власноручно встановив радіоприймач, випробував його і сказав:

— Слухайте вашу Москву.

Побажавши мені на добраніч, він пішов, а я жадібно почав слухати.

XV. СВІТ ЗАДИХАЄТЬСЯ...

Тижні минали за тижнями. Я і далі залишався під підозрінням у містера Бейлі, але він не чіпав мене. Мабуть, він почав переконуватися, що я не винен. Потроху я перестав непокоїтися про свою долю. Зате радіовісті дуже засмучували мене. Нестача повітря відчувалася дедалі дужче. Зменшення атмосферного тиску помічали вже не тільки вчені, але й рядові громадяни.

Насамперед розрідженість повітря відчули жителі гірських місцевостей, і багато хто з них змушений був спускатися в долини. А в долинах нестача повітря позначилася на хворих. Астматики почали вмирати під час приступів; туберкульозні задихалися, посилено дихали, прискорюючи цим процес і викликаючи крововиливи.

Машини, робота яких була розрахована на звичайний атмосферний тиск, відмовлялися служити. Аеропланні мотори давали перебої навіть на незначній висоті. Поршні і насоси машин капризували. Все це розладнувало виробництво і транспорт.

На довершення нещасть настала велика холоднеча, супроводжувана бурями, до того ж бурі ці мали дивний характер. Смерчові вихори носились, як передвісники смерті. Немов чиясь зла рука поспішала позбавити Землю її атмосфери, згортала повітряні струмені в "джгути" і кидала їх за хмари. А звідти, з надзоряних висот, спускалися на Землю крижані потоки холоду. Земля холонула. Позбавлена значного шару своєї товстої атмосферної шуби, Земля почала посилено віддавати світовому просторові своє внутрішнє тепло.

Катастрофа наставала швидше, ніж можна було чекати, судячи з величезних запасів повітряної "сировини".

Я запитав у Нори, чим пояснює її батько всі ці грізні явища. Нора відповіла, що для її батька і містера Бейлі все це виявилося, очевидно, до деякої міри несподіванкою.

— Батько навіть хотів з вами порадитись, — сказала Нора. — Це ж більше стосується вашого фаху.

І я мав честь бути запрошеним до Енгельбректів. У нараді взяв участь і Бейлі. Він анітрохи не був засмучений тим, що відбувалося в світі, швидше навпаки: продавцем повітря оволоділо приємне збудження, як картярем, упевненим в своїх картах.

Нарада наша тривала досить довго. Ми робили різні підрахунки і прийшли до висновку, що повітря, перероблене в підземному містечку, становить ще надто невелику частину атмосфери, і зменшення його із загальної кількості оточуючого Землю повітря не могло безпосередньо викликати такі катастрофічні явища.

— Але в чому ж справа? — запитав Бейлі, поглядаючи на мене і Енгельбректа.

Нарешті, я міг зрівняти наше становище! Містеру Бейлі потрібна моя думка! Я з найглибокодумнішим виглядом висловив свою думку:

— Вентилятори містера Бейлі змінили звичайні напрями вітру, внаслідок чого на земній кулі змінився і "натяг" атмосферної оболонки: повітря ущільнилося там, де звичайні повітряні течії збіглися з штучно створеним напрямом, і розрядилося в тих місцях, де раніше існували протилежні повітряні течії. Внаслідок цього збільшилася різниця між максимумом і мінімумом атмосферного тиску. Циклонічна діяльність посилилася. Зустрічні циклони понесли повітряні вихори вгору, вище за зону їхнього звичайного впливу. Таким чином, порушилася звичайна циркуляція повітря не тільки по горизонталі, а й по вертикалі...

Я бачив, що Бейлі й Енгельбрект слухали моє пояснення з напруженою увагою.

— Можливо, що ця картина і не зовсім точно відповідає дійсності, — закінчив я, — але в основному, я думаю, що моє припущення вірне. А основна моя думка полягає в тому, що вентилятори містера Бейлі, порушивши звичайну циркуляцію повітря, стали поштовхом до того, щоб у грі взяли участь стихійні сили... Ви, містер Бейлі, схожі на доктора Фауста, який викликав "Духа Землі", але не міг з ним справитись.

Порівняння з Фаустом Бейлі сприйняв благосклонно. Він посміхнувся і сказав:

— Фауст був зовсім непрактичною людиною. Хай "Духи Повітря" граються на волі. Вся справа в тому, щоб використати цю гру найвигідніше для себе.

На цьому наше засідання закінчилося.

А радіо приносило нові й нові вісті. Перед лицем жахливої катастрофи боротьба за існування загострилася. Якщо не вижити, то пережити інших мали найсильніші. А найсильнішими в світі капіталізму були, звичайно, капіталісти.

Чи забезпечив їх сам Бейлі "повітряними консервами", чи почали багатії самостійно добувати рідке повітря, щоб не померти від повітряного голоду, як би там не було, але в руках капіталістів опинилася ця нова, найдорожча валюта. Рідке повітря переможно вийшло на ринок, примусивши впасти перед собою ниць усі інші цінності. Рідке повітря продавалося в особливій упаковці, що гарантувала від вибуху і випаровування.

На нову валюту багатії почали скуповувати продукти харчування і найрізноманітніші консерви. Охолоджена Земля, мабуть, не могла

більше родити плоди і злаки. Сільське господарство і тваринництво мали загинути. Найдовше міг прожити той, хто зібрав найбільші запаси харчування, води, повітря і тепла. Надземне будівництво припинялося. Подекуди люди почали вже зариватися у землю, мов кроти. Там було тепліше: внизу, в герметично закритих квартирах, можна було вільно дихати, поступово використовуючи запаси рідкого повітря.

Дивно, наскільки швидко розгорталися події там, далеко від нашого містечка!..

Вся ця лихоманка егоїстичних заходів самоврятування протікала на очах робітників, які в багатьох місцях почали вже хвилюватися. Посилаючись на те, що вітер з усіх кінців земної кулі тягнув у крижані пустелі Сибіру, буржуазна, а за нею і угодовська преса переконували, що жахлива катастрофа, яка спіткала світ, була справою московських комуністів, що вирішили таким способом "поставити на коліна" світ.

Безумство охопило весь світ. Європа й Америка гарячково озброювалися для війни з "катами людства".

А капіталісти і далі провадили свою політику. Робітники відмовлялися одержувати гроші, які що далі, то більше знецінювалися, і вимагали "платні повітрям". Капіталісти змушені були піти на цю поступку, проте вони встановили надзвичайно низьку норму: рідке повітря відпускали в особливих "термічних" балонах з таким розрахунком, щоб робітники не могли робити запасів. Оскільки повітря в багатьох місцях (особливо в Західній Європі, Африці й Америці) вже невистачало, то робітникам нічого більше не залишалося як працювати за право дихати. В продажу з'явилися маски, схожі на протигази, і в цих масках появлялося в громадських місцях дедалі більше людей. Але оскільки маски не мали радіостанцій, як скафандри нашого підземного містечка, то люди могли розмовляти тільки жестами.

"Це й на краще, — відверто говорили фашисти, — менше буде агітації". А втім, люди заможних верств обзавелися портативними радіотелефонами. Ними ж була забезпечена поліція.

Але агітатори все-таки умудрялися провадити пропаганду за допомогою листівок. Класова боротьба різко загострилася і якось одразу оголилася. Напруження дійшло до краю. В різних місцях спалахували "повітряні бунти"; юрби нападали на склади рідкого повітря і громили їх. На вулицях уже пролилася кров...

Я не спав цілими ночами, слухаючи радіо. Було од чого вдатися у відчай. Навіть містер Люк втратив свою звичайну безтурботність. Він за звичкою заходив до мене після чергування, але без шахів.

— Погані справи, — почав він бурчати. — Яка користь з грошей, які наскладав я в містера Бейлі? Гроші нічого не варті. Припустімо, за балон або навіть за пляшку рідкого повітря я зможу купити гарненький будиночок. Але навіщо мені тепер цей будиночок? Земля задихається...

— А хто ж у цьому винен? — роздратовано запитав я.

— Панікери і спекулянти, — відповів він. — А паніка через що?

— Через безглуздість. Вистачило б на наш вік повітря. Містер Бейлі всього не зжер би.

Ні, Люка не прихилиш на свій бік. Навіть перед лицем світового нещастя він залишився таким же, як і був: будиночок і власне благополуччя у нього, як і раніше, були на першому місці. Люк почав дратувати мене. Я вдавав, що в мене болить голова або маю багато роботи, і намагався якомога швидше відкараскатись од нього, щоб сісти до свого радіоприймача.

Нерви мої зовсім розладналися. Робота падала з рук. Нора теж почувала себе погано. Від її чудового рум'янцю не залишилося й сліду. Бліда, схудла сиділа вона, втупивши очі в одну точку.

— Все гине, — тихо шепотіла вона. — Ми дихаємо тут чистим, насиченим киснем повітрям, а там-там гинуть люди, задихаються діти... І ніхто з них не знає причини...

Настав день, коли я наважився відповісти їй, як, може, повинен був відповісти давно.

— Вони узнають, — сказав я. — Нікола загинув, це напевно. Сьогодні вночі я вирушаю в дорогу... Містер Бейлі зайнятий своїми американськими "конкурентами" і новою перебудовою, нагляд послаблено, і, я думаю, мені пощастить втекти...

Нора повернула до мене обличчя і, як сомнамбула, беззвучно сказала:

— Ви так само загинете, як Нікола. — На її обличчі був вираз безнадійності, майже байдужості.

— Хай загину. Краще смерть, ніж ця жахлива бездіяльність в той час, коли тисячі людей близькі до загибелі.

— Так, краще смерть, ніж це... — так само беззвучно промовила вона.

Цього дня вона розсталася зі мною без звичайної усмішки. Що не день, то її усмішка ставала блідішою і тепер, нарешті, погасла, як і її рум'янець.

— Прощавайте, — сказав я, простягаючи їй руку.

— Прощавайте, — відповіла вона.

— Ви... прийдете проводжати мене? На площадку?

— Прийду, — відповіла вона. — Куди? На площадку? Ах так, так... — і вона знову похилила голову.

XVI. ГРА ПОЧИНАЄТЬСЯ

Я залишив дівчину і тихо вийшов з лабораторії.

Повернувшись до своєї кімнати, я втомлено сів на стілець. Відчував себе спустошеним. Уривки думок проносилися в голові. Нікола загинув. Світ гине. Гине Нора... вона скоро збожеволіє...

Машинально за звичкою я надів навушники радіо.

Говорив "Комінтерн"... Немає музики, немає веселих пісень... Безперервна інформація про Землю, яка задихається. У нас, правда, не так, як за рубежем... Немає звіриної боротьби за останній ковток повітря. Уряд робить усе, щоб зменшити паніку і врятувати населення. Але що можна зробити!.. Становище розкиданого по селах селянства особливо важке. Невже загибель?..

Я вже хотів покласти трубку, як раптом почув звістку, від якої в мене захопило дух.

"— ...Більше бадьорості, товариші! Уряд сьогодні одержав надзвичайно важливе повідомлення, яке в корені може змінити становище..."

І, підвищивши голос, диктор виразно сказав:

"— Алло! Алло! Ніздря Ай-Тойона! Є! — Потім своїм звичайним голосом диктор додав: — Вам, товариші, незрозуміле це звернення, але скоро ви всі довідаєтеся про ніздрю Ай-Тойона і зітхнете — в буквальному розумінні цього слова — зітхнете полегшено".

Перший зітхнув полегшено я.

"Ніздря Ай-Тойона. Є!" Це були умовні слова, які я просив передати мені по радіо в тому разі, якщо Ні-колі вдасться вручити лист моєму заступникові Ширяєву. А Ширяєв мав передати мою доповідну записку в Москву. Значить, Нікола живий, і Уряд знає все про підземне містечко містера Бейлі!

Я швидко одягнувся і побіг на площадку. Нори ще не було. Небо співало вогнями. І мені здавалося, що ця пісня була вже не такою холодною і чужою Землі. Мені самому захотілося співати, кричати. І я раптом заспівав, вперше за довгий час мого ув'язнення:

За благом вслід ідуть печалі,

Зростає радість із тривог...

— Ви збожеволіли! — впізнав я позад себе голос Нори. — Вас можуть почути. Співати на морозі? Ви простудите горло!

— Так, я збожеволів! Хай почують. Нехай простуджу горло. Нікола живий! "Ніздря Ай-Тойона! Є!.."

— Що з вами, Георгію? — вперше назвала мене Нора на ім'я.

Я раптом схопив її, підняв і закружляв по площадці.

— Божевільний! Пустіть мене і розкажіть, в чому справа.

— Ух, слухайте! Все чудово. Я одержав звістку по радіо. Нікола живий! Він одніс мого листа за призначенням. Ми повинні чекати — скоро настануть події. Взяте в полон повітря незабаром буде звільнене! І тоді ми з вами злетимо в повітря! Але це нічого. Постараємося втекти в останню хвилину, коли над нами заширяють бомбовози. О, це буде прекрасний день!

— Георгію, невже це правда? — вигукнула вона, і рум'янець знову виступив на її щоках.

Її радість була не менша, ніж моя. Проте незабаром сяюче обличчя дівчини засмутилось. Я вже міг безпомилково читати всі відтінки виразу цього обличчя. Вона знову думала про батька, його поведінка і досі залишалася для неї похмурою загадкою. Потім Нора почала думати про інше.

— Вам поки що не треба вирушати в небезпечну подорож, — сказала вона. — Це добре. Але взагалі радіти нам ще рано. Містера Бейлі не так уже й легко перемогти. Він захищатиметься до останнього. Він жахливий противник.

— Дрібниці! — крикнув я. — Не може одна людина вистояти проти сил цілої держави, проти світу.

— Хто його знає? — відповіла Нора. — Ви не можете навіть уявити, яку страшну руйнівну зброю має містер Бейлі.

— Але принаймні це буде боротьба, а не покірливе здихання. А до того ж... у містера Бейлі є "внутрішні вороги". Правда, їх небагато, але вони можуть бути небезпечніші за ворожі армії.

— Цих внутрішніх ворогів тільки двоє: ви і я, — сказала Нора. — Але ви праві. Вони можуть зробити багато. О, коли б і мій батько!.. — Вона опустила голову.

Потім раптом випросталась і рішуче сказала:

— Настане час, і я батька прямо запитаю: друг він чи ворог...

Холодний вітер раптом подув знизу. З кратера почулося гудіння.

— Вентилятор знову почав працювати, — сказала Нора. — Містер Бейлі поспішає переробити решткі повітряної сировини... Холодно... Ходімо...

Цього вечора я попрощався з Норою, несучи з собою спогад про її усмішку, неначе я побачив сонце після довгої зими.

І знову я сів до радіоприймача.

"Комінтерн" передавав останнє урядове повідомлення.

Начальникові експедиції Ширяєву вдалось установити центр напряму вітрів. Уряд споряджає нову експедицію для повного з'ясування причин незвичайного поглинання повітря на такій-то широті і сто тридцять п'ятому градусі східної довготи.

Я усміхнувся, прослухавши це повідомлення. Я знав, що Ширяєв нікуди не вирушав з Верхоянська. Честь відкриття "точки поглинання повітря" приписували йому за моєю порадою, щоб відвести од мене підозру містера Бейлі, якому, звичайно, передадуть цю важливу радіотелефонограму. Я уявляв, як розлютується містер Бейлі, дізнавшись, що місцезнаходження його підземного містечка вже встановлено. Це мусить видатися йому тим більш правдоподібним, що його потужні вентилятори деякий час не працювали, і члени експедиції могли досить близько підійти до кратера, не рискуючи бути втягнутими повітряною течією.

Як звичайно, наш уряд діяв швидко і рішуче. На жаль, я нічого не міг повідомити Реввійськраді про збройні сили містера Бейлі: це для мене залишалося таємницею. Мені вдалося тільки довідатися, що населення містечка не перевищує п'ятисот чоловік. Мене спочатку дивувала така невелика кількість робітників і службовців. Але в містера Бейлі буквально все було механізовано і раціоналізовано.

П'ятсот чоловік проти цілої армії — мізерна жменька! Але які машини знищення пустять в хід ці люди? Я міг тільки попередити наших бійців, що боротьба буде важка і треба приготуватися до будь-яких несподіванок.

Так чи інакше розв'язку чекати недовго. Карти роздано, гра розпочата...

* * *

Містер Бейлі наказом оголосив містечко на воєнному стані. "Гарнізон" готувався до облоги. На гребені кратера поставили сторожові вишки, встановили на них "радіовуха", що вловлювали звуки. На схилах із зовнішнього боку кратера відкрилися люки, про існування яких я не знав, та ілюмінатори з товстим склом. Грізні дула гармат виглядали з отворів люків. Немов полегшуючи шлях ворогові, гігантські вентилятори знову не працювали.

Наближалася весна. Стояла тиха, безвітряна погода. Сонце після зимової сплячки почало виглядати з-за горизонту, освітлюючи снігові вершини гір багряним світлом.

Настали дні напруженого чекання. Проте в містечку не відчувалося особливого пожвавлення. Воно здавалося таким же безлюдним і мертвим, як завжди. Робота в лабораторіях не припинялася. Але, очевидно, лабораторії та майстерні працювали тепер "на оборону".

Безперервно рухалися підйомники, доставляючи снаряди на заховані батареї. Машини замінювали цілі армії людей.

Я і Нора, як і раніше, працювали в нашій лабораторії, перетворюючи довгі стовпці формул професора Енгельбректа на нові способи обробки і переробки нашої повітряної "сировини". Ми проробляли ряд спроб, не знаючи їх кінцевого синтезу, їхніх результатів і мети. Це дуже турбувало Нору. Можливо, ми сприяли виготовленню нових способів винищення людства? На запитання Нори батько нічого певного не відповідав.

Вечорами ми з Норою виходили на нашу площадку і спостерігали пустинне небо. Летючих вісників не було (я був переконаний, що нова експедиція з'явиться на крилах). Головні повітряні сили СРСР перебували далеко від нас, ї я вираховував, як швидко їх сюди перекинуть. За моїм розрахунком, мало минути ще кілька днів, перш ніж аероплани заширяють над нашими головами, несучи нам смерть, а людству визволення...

— Дивіться, неначе біля гармат з'явилися люди, — сказала в один з таких томливих вечорів Нора.

Я подивився на темні люки і побачив рухливі тіні. Мабуть, радіовуха вловили наближення аеропланів, і захисники містечка готувалися до повітряної атаки.

Ми схвильовано чекали, що буде далі. Навколо було тихо. Сонце зайшло за горизонт, і тільки вищерблений місяць тьмяно освітлював дикий пейзаж, що розстилався у нас під ногами. Було холодно, але ми стояли.

Минуло близько години. І раптом яскраве світло осліпило нас. З десяток величезних прожекторів спалахнули кільцем навколо кратера, далеко освітлюючи місцевість. З полярної ночі ми немов перенеслися в сяючий тропічний південь. Коли очі звикли до світла, ми побачили на

горизонті кілька сріблястих бабок. В той же час вуха наші вловили ледве чутне рокотання моторів.

— Летять, — схвильовано сказала Нора.

— Так! — тихо відповів я, стежачи за тим, як далеко на заході маленькі бабочки перетворювалися на ластівок, а ластівки на соколів... Усе ближче, ближче... Раз, два, три, чотири... п'ять, шість... сім, вісім, дев'ять, десять... Ціла зграя, розташована журавлиним ключем!

— А он ще там, дивіться! — вигукнула Нора.

З півдня наближалася така ж ескадрилья.

— Із півночі!..

Рокотання моторів уже наповнювало собою повітря, відлунювалося в долинах, поверталося луною. Західна ескадрилья летіла далі в напрямку на кратер, а північна і південна повільно повертали на схід, так, щоб пройти над містечком, скидаючи бомби, слідом за першою ескадрильєю...

— Незабаром від нас нічого не залишиться! — сказала Нора.

Я згадав про наш план втечі, але стояв і дивився, мов прикутий.

Аероплани вже настільки наблизилися, що при яскравому світлі прожекторів я міг розпізнати червоні зірки знизу на крилах.

— Дивно, — сказала Нора. — У містера Бейлі повинні бути далекобійні гармати. Аероплани вже на відстані пострілу, чому ж містечко мовчить?

— Вам хочеться швидше побачити підстреленими цих птахів? — жартома запитав я.

— Я швидше хочу бачити розв'язку... так само як і ви.

І це була правда. Я сам був під владою нервового нетерпіння — узнати неминуче, побачити швидше силу зброї містера Бейлі. Чекати нам довелося недовго. Люди на батареях заметушилися, потім я помітив рухи, що супроводжували постріли з гармат. Але я не почув ніякого звуку.

— Це пневматичні гармати, і стріляють вони повітряними бомбами, — пояснила Нора.

— Повітряні бомби? Що це? — запитав я, напружуючи зір, щоб не пропустити тієї миті, коли снаряди наздоженуть аероплани.

Але дія повітряних бомб виявилася іншою.

— Дивіться не вгору, а вниз, — сказала Нора.

Я глянув униз і побачив, як по білій поверхні снігу здіймається сніжний пил.

— Ото й тільки!.. — Я ладен був усміхнутися.

Але що це?.. Сніг неначе закипів у тих місцях, де падали бомби. Піднялися величезні клуби пари, і раптом із страшенним ревінням, свистом, шумом від землі піднялися смерчі. Сніговий кручений стовп злетів, здавалося, до самого неба, почав швидко розширюватися, розростатись і разом з тим розпорошуватись і перетворюватись на страшенну снігову хуртовину. Бейлі зняв снігову бурю. Я поглянув на аероплани. Біле покривало наближалося до них з незвичайною

швидкістю. Ось головний аероплан раптом став на диби, закрутився і полетів назад, мов клапоть паперу, гнаний самумом.

Другий, третій... Не минуло й кількох секунд, як уся повітряна зграя закружляла в повітрі, мов осіннє листя, зірване з дерева ураганом.

Сіра імла застелила небо.

Коли вона поступово розсіялася, небо було таке ж пустинне, як завжди. Місяць зачепився гострим краєм за пік скелі, — ніби боявся поділити долю аеропланів, — і сумно дивився на мертві схили...

Я стояв вражений, важко дихаючи. Мене трусило. Нора прихилилася до стіни і, бліда, дивилася розширеними очима туди, де за кілька хвилин до цього гордо ширяли сталеві птахи. Потім вона важко зітхнула. В її словах була знайома безнадійність:

— Важко боротися з містером Бейлі... Ось результат...

— Це не кінець, це — початок! — сказав я, але, признаюсь, в цей час сумнів в успіху закрадався в мої думки. — Побачимо, що буде далі.

— Далі нічого бачити, — відповіла Нора. — Треба бути божевільним, щоб наважитися на атаку вдруге.

Нора була права: атака не повторювалася. Потрібен був час, щоб зібрати сили після удару і врахувати досвід першого бою.

Але ми ще довго стояли, дивлячись на захід...

XVII. "ПОКАЗОВИЙ ВИБУХ"

Другого ж дня після першого наступу літаків Червоної Армії атака відновилася. Ми з Норою сиділи в лабораторії, коли почули сигнал тривоги. Поглянувши один на одного, ми за мовчазною згодою разом покинули наші пробірки, швидко одяглися і піднялися на вишку.

Була дванадцята година дня. Сіре покривало хмар затягло небо. Високо над нами ледь чутно гудів один аероплан. Але його не було видно. Я зрозумів тактику наших льотчиків: набрати великої висоти і летіти над хмарами під їх прикриттям. Наше командування, мабуть, вирішило не кидати великих сил, а діяти поодинокими нальотами. Це була цілком розумна тактика за даних умов. Та, на жаль, і вона не досягла мети.

Містер Бейлі був справді повелителем бур. Перш ніж аероплан досяг зеніту, почали діяти гігантські вентилятори, що пустили в небо могутній стовп повітря. Цей повітряний таран пробив дірку в хмарах, які швидко розсіялися. Виглянуло голубе небо... А аероплан? Ми так і не бачили його. Серед ревіння бурі, що здійнялася, я ледве розчув кілька перебійних, захлинистих звуків мотора, схожих на переривчастий передсмертний клекіт пораненого орла. Вітер відкинув літак разом з хмарами далеко вбік...

Того ж дня я довідався по радіо про результати перших боїв. Якщо тільки число жертв не було приховане "із стратегічних міркувань", як твердив Бейлі — втрати нашого повітряного флоту були не такі вже й великі, як я думав. Три льотчики було вбито, шість поранено, два аероплани розбилися. А більшості літаків удалося вирівнятися, проте їх віднесло на кілька сот верст. Незважаючи на ці втрати, дух наступаючих не було зломлено. Уряд оголосив, що не припинить боротьби, поки ворог не буде знищений.

— Побачимо, хто кого знищить! — зарозуміло говорив Бейлі. — Вони ще не куштували всіх моїх гостинців.

Протягом кількох наступних днів повітряні атаки тривали, але з тим же результатом. Посилювачі звуків заздалегідь попереджували про появу літаків, незважаючи на застосування глушителів, які майже знищували шум моторів. Щоразу літаки відкидало далеко назад. "Ніздря Ай-Тойона" вже стала відома на весь світ. Вона посилено випускала повітря і тепер зовсім не втягувала його в себе (щоб разом з аеропланом не втягнути і бомби, які могли б розірватися у вентиляторі).

Нарешті, наші льотчики, мабуть, переконалися в неможливості атакувати місто з повітря. Повітряні атаки припинилися.

— Порозумнішали, — сказав Бейлі. — Шкода тільки повітря, стільки довелося випустити його. Але війна не буває без втрат; я знову вберу своє повітря до себе. Вони ще прийдуть до мене, на колінах приповзуть! І вимолюватимуть хоч маленький ковточок!..

Знову настали дні тривожного чекання. Сторожові стояли на своїх спостережних вишках, нагадуючи про війну, але в містечку життя йшло, як і раніше.

Через кілька тижнів це затишшя було порушене звуками далекої канонади. Схоже було на артилерійську стрільбу, але вибухів я не чув. Це сталося вночі перед світанком. Я швидко одягнувся і вийшов у коридор. Там я несподівано зіткнувся з Бейлі.

— Ваші товариші не вгамовуються, — сказав він злісно. — Вони підвезли далекобійні гармати і хочуть розгромити містечко. Дурні! Вони не розуміють, що цим тільки прискорять смерть усього світу. Тепер нема потреби приховувати, що ви в мене. Ходімте зі мною на радіостанцію, ви мені потрібні.

— Відправте радіотелеграму, — сказав Бейлі Люкові, коли ми ввійшли до нього.

Люк сів до передавача. Бейлі почав диктувати:

— "Командуючому Армією. Припиніть негайно бомбардування. Якщо хоч один снаряд попаде в підземне містечко містера Бейлі, то станеться світова катастрофа. В містечку є величезні запаси рідкого водню. Коли він почне витікати і спалахне, то з'єднається з рідким повітрям, і це з'єднання, незважаючи на дуже низьку температуру рідкого повітря, утворить гримучий газ із колосальним жаром полум'я внаслідок сильної концентрації кисню в рідкому повітрі. Ця величезна теплота в одну мить перетворить усе рідке повітря на газоподібне. Станеться вибух нечуваної сили. Підніметься ураган, який змете з лиця землі міста і села. Світ спіткає нечувана в історії людства катастрофа. Калименко".

— Ви хочете, щоб ця радіотелеграма йшла від мене? — здивовано запитав я.

— Так, од вас. А ви самі хіба не хочете запобігти страшній катастрофі? Вам вони швидше повірять, ніж мені. Я не вигадую. Ви самі бачили рідкий водень, озера рідкого повітря і купи повітряних кульок. Нарешті, якщо не вірите мені, можете запитати у професора Енгельбректа.

"Невже Енгельбрект на боці Бейлі?" — майнула в мене думка.

— Я не можу послати таку радіотелеграму, — відповів я.

— Чому?

— Бо я вірю тільки тому, що бачив своїми очима. Дія повітряних кульок мені невідома.

— Ах, он як! Ви не вірите мені? Ну гаразд, я дам вам змогу переконатися. Це мені коштуватиме недешево, та вашим товаришам ще дорожче.

І, звернувшись до Люка, він додав:

— А телеграму ви все-таки пошліть від імені Калименка. Обійдемося і без його згоди!

— Але я протестую!

— Скільки хочете... Ходімо звідси. Я стояв не рухаючись.

— Хочете, щоб я арештував вас?

Я був у його руках. Арешт нічому не допоміг би, а я ще можу завдати Бейлі шкоди, якщо залишусь на волі. Довелося підкоритись.

Телеграма була відправлена і прийнята. Деякий час гармати мовчали: мабуть, командування зв'язувалося з Москвою. Але наступного дня гармати знову загриміли. Один снаряд розірвався біля підніжжя кратера. Бейлі вирішив, що рискувати більше не можна, і наказав дати "наочний урок". Знову була надіслана радіотелеграма, яка попереджала цього разу, що містер Бейлі "розрядить" одну мільйонну частину запасів своєї повітряної зброї, щоб переконати ворога і весь світ, яку дію викличе вибух цілого містечка.

На західний схил кратера викотили кілька бочок, наповнених безневинними на вигляд блискучими кульками. Всі люки були щільно зачинені. Бейлі запросив мене і Нору спостерігати за дією вибуху з невеличкого віконця, зробленого в скелі недалеко від її вершини. У віконці було вставлене скло товщиною в п'ять сантиметрів.

— Ну, полюбуйтеся самі, — сказав він, — як діють мої кульки.

— Поки що вони спокійно лежать, хоч температура повітря лише дванадцять градусів нижче нуля, а атмосферний тиск навіть нижчий за звичайний.

— А ви хочете, щоб кульки вмить вибухнули. Тоді нам не пощастило б винести їх назовні. Енгельбрект винайшов речовину, яка уповільнює випаровуваність і вибух. Почекайте трохи...

— Але якщо так, то чому ж запобіжною речовиною ви не осумкуєте всі кульки?

— Ніяка речовина не допоможе проти жари, що розвивається вибухом артилерійського снаряда. Он дивіться, починається!..

Справді, я побачив, що кульки, які лежали зверху, почали ніби диміти. Незабаром бочки вкрилися хмарою пари. Ця хмара збільшувалася з надзвичайною швидкістю, застилаючи весь простір перед нашими очима.

— Це ще не вибух, — сказав Бейлі, — це тільки випаровування запобіжної оболонки. А ось... — Але він не встиг договорити.

Щось тріснуло, бухнуло, і я втратив свідомість.

...Коли я розплющив очі, то побачив над собою небо, на якому хмари крутилися і розривалися, як у страшенному вирі. Від зовнішньої стіни нашого приміщення не залишилося й сліду. Весь верх також знесло, причому порив урагану був такий великий, що на нас, на наше щастя, не впав жоден камінь — їх понесло, як солому. Поруч зі мною лежала Нора, а коло задньої стіни — Бейлі з розбитою головою. Під ним розповзалася калюжа крові.

Я глянув на гірську долину і не впізнав її. Від лісу не залишилося й сліду. Дерева були вирвані з коренем і занесені невідомо куди. Гірські шпилі і навіть цілі вершини були зірвані. Прямо переді мною між горами відкрилася нова долина, за якою видно було безкраю снігову пустелю... Там ще вирував вітер, але навколо нас було досить тихо.

Я спробував сісти. Все моє тіло боліло і нило — набагато сильніше, ніж того дня, коли мене втягнув вентилятор. Я ще раз подивився на Бейлі. Рот його був напіввідкритий, очі оскліли. Він був мертвий. Тим краще!.. Він сам приготував собі смерть.

Я нахилився до Нори і почав приводити її до пам'яті. Вона була неушкоджена, але знепритомніла. Мені довелося чимало поморочитися з нею. Штучне дихання не повертало її до життя. Я вже зовсім втратив надію на щасливий кінець, коли згадав про спосіб відновлювати биття серця частим постукуванням кулака в ділянці серця. Це допомогло. Пульс підсилився, і Нора, нарешті, розплющила очі.

— Як ви себе почуваєте? — запитав я.

— Дякую вам, нічого. Де містер Бейлі?

— Убитий, — відповів я, не приховуючи своєї радості.

Та в цю мить я почув позад себе хрип. Слідом за цим Бейлі глухо промовив:

— Хай йому чорт!.. Я, здається, перестарався.

Він почав совати руками по підлозі.

— Я не можу підвести голову, — глухо сказав він. — Допоможіть мені.

Я підповз до Бейлі і посадив його, притуливши до стіни. Голова його похилилася набік.

— Тиск п'ятдесят тисяч атмосфер... Головна хвиля мала йти в бік нагріву... Нагрівник було поставлено на захід... А тимчасом така

контузія... — бурмотів Бейлі, аналізуючи свою помилку. Потім він застогнав і заплющив очі.

Одна думка раптом блискавкою промайнула в моїй голові. Містер Бейлі був у моїх руках! Якщо я його... Ніхто не узнає!.. Я підняв великий уламок каменя і вже заніс над головою Бейлі. Нора раптом схопила мою руку і відхилила вбік.

— Як вам не соромно... вбивати поранену, хвору, беззахисну людину? — шепотіла вона.

Я зніяковів. Камінь випав з моєї руки.

— Але хіба ви самі...

— Га? Що?.. Чого ви там шепочетесь? — запитав містер Бейлі, трохи розплющивши праве око.

— Вас треба віднести в кімнату, я зараз покличу людей, — сказала Нора, розтираючи свої щоки, побілілі від холоду. — Містер Клименко, покличте кого-небудь на допомогу.

Я вагався. Але в цей час крізь розламані двері проліз Уільям. Одежа його була порвана, обличчя в синцях і саднах. Видно, йому теж дісталося від вибуху. Слідом за ним прийшли два служники. Вони підняли Бейлі на руки і, насилу просунувши його тіло в розламані двері, понесли.

Нора дивилася на руїни.

— Який жах! — сказала вона.

— Ви скоро розкаєтесь у своєму милосерді...

— Можливо, але інакше я не могла, — відповіла дівчина. — Це було сильніше за мене.

XVIII. БЕЙЛІ ЗНІМАЄ МАСКУ

Норі довелося ходити коло пораненого Бейлі. Стан його був досить серйозний, його мучив головний біль. Час від часу він марив. Перші ночі Нора не відходила од нього.

— Ну як? — під час кожної зустрічі запитував я Нору з таємною надією, що Бейлі не виживе.

— Усе без змін, — відповідала Нора і, бачачи моє розчарування, ніяково говорила: — Ви, мабуть, докоряєте мені за легкодухість, але це сильніше за мене, я вже говорила вам. Я не можу...

— А який у нього настрій?

— Сьогодні вранці містер Бейлі опритомнів і сказав: "Я набив собі велику ґулю, але в моїх ворогів ґуля буде, мабуть, ще більша".

Бейлі мав рацію. "Показовий вибух" учинив величезні спустошення. На тисячі кілометрів на захід, куди була спрямована головна сила вибуху, країна являла сумне видовище. Немов гігантська бритва пройшлася по земній кулі, збривши геть-чисто вікові ліси, селища, міста. Річки вийшли з берегів, і поводі докінчували розпочате бурею. Хто не загинув од вітру, той знайшов смерть у хвилях. Трупи людей і тварин валялися скрізь, цілі будинки заносило на вершину гір або в озера, іноді за сотні кілометрів.

Смуга між шістдесятим і сімдесятим градусами північної широти постраждала найбільше. На щастя, для найгустіше заселених місць Європейської частини СРСР і Західної Європи вогнище повітряного вибуху було далеко. Уральський гірський хребет також до деякої міри

затримав ураган. Уфа, Свердловськ, Перм та інші міста, що розташовані недалеко від Уральського хребта, постраждали менше, ніж Поволжя; на Уралі вітер зробив немов величезний стрибок і обрушився всією силою на Самару, Нижній Новгород, Вологду і далі — Москву, Ригу, Варшаву. Польща, Німеччина, північ Франції і Англія мали такий вигляд, неначе тут стався величезної сили землетрус. Далі вихор пронісся над Атлантичним океаном, потопивши там дуже багато суден, перекинувся на східні береги Північної Америки і, учинивши в Канаді і Сполучених Штатах величезні руйнування, помчав через Тихий океан до берегів Японії, обігнувши таким чином усю земну кулю.

Пролетівши пустелями Азії, вітер зробив повне коло! Однієї бурхливої ночі наша гора тряслася, як у пропасниці, під натиском східного вітру. Так, дедалі більше уповільнюючи свій рух, вихор чотири рази обійшов навколо земної кулі, його періодичні пориви відчувалися ще довго.

Урок був даний добрий! Весь світ здригнувся від жаху.

Казка про злочин більшовиків, що готувалися задушити світ, розвіялася. Ім'я Бейлі було у всіх на устах, після того як він сам дав радіотелеграму "Всім! Всім! Всім!", що закликала визнати його владу і скласти зброю. Найбільш потерпілі держави охопила паніка. Преса вимагала перемир'я, пропонуючи одразу ж розпочати з містером Бейлі переговори про угоду.

І тільки Радянський Союз оголосив, що не складе зброї доти, поки ворог не буде переможений. Це рішення викликало вибух обурення в пресі Німеччини, Англії, Франції і Сполучених Штатів. Якщо СРСР опинається, то європейські держави і Америка можуть укласти мир з містером Бейлі і через голову СРСР. А якщо СРСР чинитиме опір цьому, то "проти нього озброїться весь світ".

І справді, незабаром від імені урядів Німеччини, Франції, Англії і Сполучених Штатів Америки містеру Бейлі надійшла радіотелеграма, яка пропонувала йому викласти умови миру.

Бейлі не примусив себе довго чекати. Він ультимативно виставив три пункти:

1. Встановлення скрізь диктатури крупного капіталу.

2. Фізичне знищення комуністів.

3. Монополія продажу повітря лишається за містером Бейлі, як гарантія, що забезпечує непорушність встановлюваної ним політичної системи.

Нарешті; Бейлі відкрив своє справжнє обличчя. Я й досі маю сумнів щодо його "зовнішторгу" з Марсом. Але "земна" його мета стала мені цілком зрозумілою, коли я довідався про ультиматум. Бейлі переслідував соціально-політичні завдання: він хотів навічно закабалити робітничий клас, надаючи йому можливість працювати за право дихати, "дихати" в буквальному розумінні цього слова!

Буржуазні уряди визнали умови містера Бейлі більш ніж сприйнятними для себе. Але серед робітничих мас цей ультиматум викликав гострий протест. Проте з робітниками капіталісти сподівалися швидко розправитися. "Хто проти нас, той лишиться без повітря", лаконічно відповідали захисники угоди з Бейлі.

Світ стояв перед новим найжахливішим кровопроливтям. А втім, реакційна преса (вже через два дні після ультиматуму) цинічно заявляла, що цього разу революція, якщо робітники захочуть підняти її, буде "абсолютно безкровною", натякаючи на те, що класовий ворог буде просто удушений.

Я повідомив про ці новини Нору. Вона вислухала їх мовчки, тільки губи її здригнулися.

— Так далі тривати не може, — сказала вона, помовчавши. — Я повинна сьогодні ж переговорити з батьком. Приходьте опівночі на нашу площадку. Я розповім вам усе, про що довідаюсь від нього.

Увечері до мене зайшов містер Люк. Він був надзвичайно похмурий. Всупереч звичаєві, він не запропонував мені грати в шахи. Похмуро ходячи туди-сюди по кімнаті, він час від часу викрикував найкрутіші прокльони.

— Ви не в настрої, містер Люк? — запитав я його.

— Будеш не в настрої, — буркнув він. — Щоб дияволи розірвали тельбухи містера Бейлі і всіх ваших "товаришів"!

— В чому справа, містер Люк?

Люк розставив широко ноги, схрестивши руки на грудях, і трагічним тоном відповів:

— Справа в тому, що в містечку немає більше ні краплі джину!

— Як? — вигукнув я здивовано. — Невже запаси містечка вичерпуються?

— Вичерпались! — похмуро огризнувся Люк. — Немає джину, а незабаром нічого буде і їсти, крім мороженого м'яса. — Він помовчав і, махнувши рукою, вів далі: — Ех, та що приховувати! Ви все одно не втечете з цієї мишоловки! Нам доставляли запаси ззовні, на аеропланах. Містер Бейлі весь час підтримував зв'язок із зовнішнім світом. Хоч який він багатий, але йому самому не вдалося б спорудити і вести таке підприємство. Містер Бейлі не сам. У нього багато союзників. І вони весь

час підтримували його, поповнювали наші запаси... Але тепер ми в блокаді. Ваші льотчики — і бурі їх не беруть! — встановили такий кордон, що ворона не пролетить, а не те що аероплан. Ми надіслали нашим союзникам в Англію вже три розпачливі телеграми і одержуємо одну і ту ж відповідь: "Немає можливості. Потерпіть, скоро буде укладено мир". Потерпіть! — сердито закінчив Люк. — їм добре там терпіти. А як мені тут!..

Те, що сказав містер Люк, було для мене відкриттям. Тільки в одному Бейлі виявився сильнішим, ніж я думав. Він не був, виходить, борцем-одинаком, він стояв на чолі змови капіталістів!

Можливо, сили всього міжнародного капіталу підтримували Бейлі. "Продавець повітря" — це тільки спритний маневр, щоб серед робітників і населення не викликати гніву проти всіх капіталістів. Справа була поставлена так, нібито один маніак або злодій оволодів повітрям, а капіталісти лише змушені прийняти його умови!

З другого боку, становище самого Бейлі і його містечка, як я узнав від Люка, було майже катастрофічне. А якщо капітулює містечко, то і вся змова зірветься. Цього не знали робітники, не знав і уряд СРСР. Недарма іноземні держави так поспішають укласти мир з містером Бейлі. Настають вирішальні дні. Тепер всі засоби добрі... І якщо Нора не має сил прикінчити містера Бейлі, то це зроблю я!

Новини, що їх повідомив мені Люк, були такі важливі, що я вирішив винагородити його і дістав з-під ліжка пляшку джину, яку припас за тиждень до цього.

Містер Люк, побачивши завітну пляшку, заричав і накинувся на неї, як звір на здобич. Він почав пити просто з пляшки і не відірвався, доки не висмоктав половину. Потім він витер губи, старанно заткнув пляшку, опустив у кишеню і, подякувавши мені, пішов.

XIX. РОЗВ'ЯЗАНІ РУКИ

Я подивився на годинник. Була без десяти хвилин дванадцята година — час іти на площадку.

Нори ще не було. На небі розцвітали лілово-зелені букети, снували веселі жовті і голубі смуги. Біля горизонту танцювали якісь блідооранжові завіски. Сьогодні на небі була святкова ілюмінація. Спектри кисню і неону танцювали кадриль із спектрами азоту й гелію.

Позаду мене тихо скрипнули двері. Я обернувся. Нора!

Вона була бліда, як труп замерзаючого. Ні слова не кажучи, дівчина підійшла до мене, поклала руки на мої плечі, наблизила обличчя і раптом міцно поцілувала. Від несподіваної ласки у мене перехопило дух.

— Нора! —тихо скрикнув я.

Вона швидко відійшла од мене і сказала:

— Тепер усе буде добре. Мені треба піти вниз, до озера рідкого повітря. Батько послав мене туди, — виразно додала вона, — і містер Бейлі. Ходімо зі мною.

— Нора! Нора! А що ж сказав батько? І що все це означає? Чому ви такі бліді?

Все, що я хотів сказати Норі, вилетіло в мене з голови. Поведінка дівчини була така незвичайна, і вона говорила так владно, що я пішов за нею, як автомат. Вона йшла дуже швидко. Кілька разів я окликав її і намагався зав'язати розмову, але дівчина тільки прискорювала ходу.

Ми ввійшли в кімнату, де зберігався одяг для подорожі в печерах абсолютного холоду.

— Допоможіть мені швидше одягтися, — сказала Нора, — і не запитуйте ні про що. Ви незабаром про все довідаєтеся.

Я змушений був підкоритися. Швидко надівши "водолазні" костюми, ми спустилися ліфтом, мовчки минули ряд дверей і ввійшли в підземну печеру. Голубе озеро рідкого повітря ледь парувало. Холодне світло ламп яскраво освітлювало дорогу.

Ми йшли берегом озера. Нора почала уповільнювати ходу і кілька разів спіткнулася, неначе ноги не тримали її. Я взяв її під руку, але вона вивільнила свою руку і сказала мені:

— Ідіть уперед.

— Навіщо?

— Так треба.

Я покірно пройшов кілька кроків уперед і раптом почув слабий крик. Я швидко оглянувся і здригнувся від жаху.

— Що ви робите?! — закричав я.

Але було вже пізно.

Нора розстебнула свій ізоляційний костюм, розкривши голову й груди...

Холод у двісті сімдесят три градуси нижче нуля мав убити її моментально. Я підбіг до дівчини і тремтячими руками намагався

натягнути їй на голову скафандр і закрити одежу на грудях. Тіло Нори вмить покрилося пушистим інеєм і затверділо, як сталь... Навіть її очі, що залишилися розплющеними, вкрилися серпанком інею, а з губ, відкритих усмішкою, впала льодяна грудочка — останній подих Нори. Частина інею відокремилася од її тіла і лапатим снігом осипалася на підлогу.

— Нора! Нора... Що ти наробила!.. — кричав я в нестямі.

Я стояв перед сніговою статуєю дівчини, не знаючи, що робити. І раптом я помітив біля її ніг чотирикутний, запушений інеєм предмет. Я підняв його, стер іній і побачив, що це лист.

Поглянувши ще раз на Нору, я побачив, що іній спустився нижче, запушивши всю її фігуру. Я вирішив перенести її в "пантеон" і поставити на п'єдестал, приготовлений містером Бейлі для мене. Мені здавалося, що це буде найкращий спосіб похорон бідної дівчини. Я обняв її замерзлий стан і спробував підняти труп. Але ноги дівчини не відривалися, припаяні льодом, що утворився від випаруваної внутрішньої теплоти її тіла. Я напружився і раптом відчув, що тіло Нори тріснуло і розломилося на кілька шматків. Здригнувшись, я відпустив руку, і верхня половина тіла впала на бік, стримувана тільки одягом. Кілька шматків замороженого тіла, мов осколки розбитої статуї, випали з одягу, що розгорнувся Нора, жива гаряча Нора вмить перетворилася на крихку, ніжнішу за фарфор статую!..

Я глибоко був засмучений і вражений цим перетворенням. Відірвавши, нарешті, ноги дівчини од землі, я взяв на плечі фарфорові останки, одніс їх в "пантеон" і поклав на п'єдестал. На жаль, я зміг встановити там тільки бюстовий пам'ятник Норі... Обережно очистивши її обличчя від інею і глянувши востаннє на губи, які так недавно цілували мене, я вийшов з похмурої печери, піднявся, поспішив у свою кімнату, обережно зігрів і просушив лист і почав читати його.

Нора писала:

"Любий друже!

Пробачте, що я примусила вас пережити неприємні хвилини. Але я боялася, що без вас не зроблю те, що треба було зробити. Ваша присутність підтримувала мене.

Я говорила з батьком. Я заставила його признатись у всьому. І тепер я знаю, що примушувало його працювати з містером Бейлі.

Містер Бейлі обдурив батька. Він заманив батька в це містечко, обіцяючи відпустити через рік. Але коли рік минув, Бейлі заявив батькові, що не відпустить його. А якщо батько не послухається Бейлі, то ми не вийдемо живими звідси — ні він, ні я. Батько дуже любить мене. Він не хотів рискувати моїм життям і залишився в містера Бейлі. Але батькові важко було признатися, що він перебуває в полоні. І тому він запевняв мене, що його затримує робота.

Таким чином я зв'язувала батька. І через мене батько змушений був брати участь у цій жахливій справі.

Колись ви докорили мені, що я не схожа на мого предка-революціонера рудокопа Енгельбректа. Так, я мушу признатись, що не маю його сили волі і його невгамовної енергії. Віки і покоління потомків, очевидно, розпорошили його залізний характер. Я не наважилася вбити містера Бейлі. І довго не могла наважитись поставити батькові фатальне запитання про його співучасть у злочині. Та все ж я хочу вмерти, як достойна правнучка рудокопа Енгельбректа. Це все, що я можу зробити. Тепер батько вільний. Мені важко писати йому. Але передайте йому мої слова: "Батьку, твої руки більше не зв'язані. Зроби так, як зробив би на твоєму місці рудокоп Енгельбрект".

Прощайте. Нора".

Я кілька разів прочитав лист. Бідна Нора! Вона квапилась. Коли б я встиг сказати їй про те, що узнав від Люка, то, може, вона була б жива... І... вона любила мене. Але тепер із всім цим покінчено. Проте не все в листі Нори було для мене ясне. Можливо, її батько пояснить мені.

Був уже ранок. Я пішов до професора Енгельбректа.

Він сидів у кабінеті, поринувши у формули. Побачивши мене, професор підвів голову од паперів і спокійно запитав:

— Ви не бачили моєї дочки?

— З вашою дочкою... з міс Елеонорою трапилося велике нещастя, — сказав я.

Енгельбрект зблід.

— Що таке? Кажіть!

Я мовчки поклав на стіл листа Нори. Руки професора помітно тремтіли, але він намагався оволодіти собою. Прочитавши лист, він подивився на мене і глухо спитав:

— Що з нею?

Я розповів про те, що сталося в печері абсолютного холоду. Я вже був майже спокійний.

Енгельбрект опустив голову і закрив обличчя руками. Так він просидів кілька хвилин. Я не порушував мовчанки. Коли він одвів руки і підняв голову, я не впізнав його обличчя — так воно змінилося і постаріло.

Енгельбрект насилу підвівся, похитнувся і знову сів.

— Я вбив її...

Потім він раптом з усієї сили вдарив по столу кулаком, і очі його заблищали гнівом.

— Бейлі вбив її!

Здавалося, в Енгельбректа пробуджувалася душа його предка.

— Ходімо зі мною до цього бандита! — крикнув він.

— Одне запитання, професоре, — сказав я.

— Говоріть, але швидше...

— Міс Елеонора пише, що, з ваших слів, Бейлі погрожував убити вас і її, якщо ви наважитесь поїхати від нього. Тимчасом міс Елеонора казала, що він не затримував її.

— Це була гра містера Бейлі, гра на психології. Він знав, що Нора не поїде без мене. А я змушений був підтримувати в моїй дочці ілюзію того, що вона може поїхати, коли захоче. Якби вона узнала про свою неволю, то становище всіх нас ускладнилося б ще дужче. Вона відчула б себе нещасною.

— Ну, а коли б вона все-таки наважилася поїхати?

— Містер Бейлі не випустив би її.

— Але чому ж ви... не вбили Бейлі?

— Я не раз думав про це. Але вбивство містера Бейлі не змінило б становища. Містер Бейлі тільки одна з ланок злочинного ланцюга. Ви знаєте, з кого складається все населення містечка, за винятком кількох якутів-чорноробів? Це сини банкірів і тузів! І вони не випустили б мене, коли б я вбив Бейлі. Вони вбили б мене і Нору. Вони могли б убити мене, а її лишити живою... Що було б з нею ? Бідна дівчинка, вона мала рацію: вона зв'язувала мені руки. Але коли б я знав, що Нора так зробить... А втім, тепер про це пізно говорити. Так, містер Бейлі жартувати не любить. Зі мною вчинили б точнісінько так, як з моїми колегами-професорами, що загинули в Арктиці. їх убили за те, що вони не хотіли підкоритися містеру Бейлі.

Професор почав шарити в ящику письмового стола.

— Хай йому чорт, куди дівся мій револьвер?

Я хотів сказати, що ще Нора шукала його і не могла знайти, але промовчав.

— Ну, обійдемося. Ходімо, містер Клименко.

— Що ви збираєтеся робити? — запитав я.

— Відверто поговорити з містером Бейлі...

Наш прихід до Бейлі був не зовсім вдалий. Він уже сидів у кріслі, а довкола нього згуртувалися його прибічники, їх було не менше як десять чоловік.

Побачивши це, Енгельбрект нахмурився, але відступати було пізно.

— А, шановний професор, як вчасно! — промовив Бейлі. — Я щойно хотів послати за вами. У нас тут маленька військова рада. Ось тільки голова моя ще погано працює...

Бейлі замовк і почав перебирати блискучий бісер, що лежав перед ним на блюді. Цей бісер — останній винахід Енгельбректа — спресоване повітря, вміщене в особливі оболонки. В них повітря не випаровувалося при звичайній температурі, і його можна було безпечно перевозити. Тільки швидке підвищення температури могло викликати вибух. Бейлі посилено готувався до експорту повітря, вважаючи питання про мир на запропонованих ним умовах вирішеним.

— Так, голова... — говорив далі містер Бейлі. — Непорядки в голові. Говориш — і раптом наплетеш дурниць. Та це мине. Сідайте, сер... (Мене Бейлі не запросив сісти, він тільки скоса глянув на мене, але не попросив вийти).

— Я відмовляюсь працювати. Можете більше не вважати мене своїм службовцем, — сказав Енгельбрект, продовжуючи стояти.

— Від-мо-вляєтеся?! — запитав Бейлі, і обличчя його потемніло. — Що це означає, сер?

— Це означає те, що я сказав.

— Тут усе означає тільки те, що я сказав, — відповів Бейлі вже гнівно. — Ви забуваєте, містер Енгельбрект. Якщо ви зараз же...

— Досить! — раптом закричав Енгельбрект. — Я не хочу більше залишатися в цій бандитській зграї.

— Це бунт. Ви знаєте, що вам загрожує?

— Мерзотник! — раптом проревів Енгельбрект. — Ти вбив мою дочку, ти жахом наповнив усю землю, ти... ти... — і раптом, піднявши руки, Енгельбрект кинувся на Бейлі і почав душити його.

Від Енгельбректа цього ніхто не чекав. Якусь мить клеврети Бейлі сиділи, мов скам'янілі, потім раптом усією юрбою накинулися на професора. Я поспішив йому на допомогу. Розпочалася страшенна бійка. Енгельбрект був надзвичайно сильною людиною. Мої кулаки також працювали справно. Але ворогів було більше. Вони перемагали нас. Бейлі втік за письмовий стіл, і, забарикадувавшись стільцями, керував боєм звідти.

Від хвилювання він знову почав марити і несамовито викрикував:

— Геть! На Марс! На Місяць... Кінець світу! Сто тисяч фунтів стерлінгів за грам.

А Енгельбрект розкидав ворогів, рвався до Бейлі і хрипів:

— Уб'ю... Роздеру!

Сили наші вичерпувалися. Я крикнув Енгельбректу:

— Назад! Відступайте, або ми загинули...

Енгельбрект трохи отямився. Оглянувшись, він побачив, що становище безнадійне. Троє ворогів валялися на підлозі, але решта, озброївшись стільцями, ладні були кинутися в нову атаку.

В руках двох уже блищали дула автоматичних револьверів.

Ми з Енгельбректом, люто захищаючись, відступили до дверей і побігли коридором, переслідувані ворогами. Повернувши за ріг, вскочили на площадку ліфта, спустилися поверхом нижче. Ще кілька секунд, і ми опинилися недалеко од вивідної труби. Вхід до неї був закритий.

— Швидше! Сюди! — крикнув Енгельбрект, який добре знав розташування містечка.

XX. ПРИРЕЧЕНІ

Ми вбігли в печеру, суміжну з трубою, і поспішили зачинити двері.

Це було ще не обладнане до кінця приміщення, в якому мали зберігати запаси згущеного повітря. Холодильники ще тут не встановили, і в печері була терпима температура. Тимчасово тут зберігали запасні вагонетки й інструменти. Печера не освітлювалася.

— Підвозьте вагонетки! — скомандував Енгельбрект, загороджуючи вхід.

Ми підкотили до залізних дверей вагонетки, накидали на них кирки, лопати, все, що було під руками і що могли намацати в кромішній тьмі. Вхід забарикадували.

— Так, — сказав професор, закінчивши роботу. — Тут ми можемо деякий час протриматись.

Кроки наших переслідувачів глухо долинали з-за дверей.

Незабаром ми почули удари в двері. Ми мовчали. Через деякий час грюкати перестали, і все затихло. Чи то наші вороги переконалися, що двері відчинити неможливо, чи, може, змінили план атаки, ми не знали, але раді були цьому перепочинку. Ми ледве стояли на ногах від втоми.

Енгельбрект ліг у вагонетку і потягнувся.

— По-дурному вийшло, — сказав він. — Витримки невистачило. Такий уже в мене характер. Терпиш довго, а потім прорветься...

Він замовк.

— Ви вважаєте мене співучасником злочинів містера Бейлі? — запитав він згодом.

— Але ж ви не могли... — поспішив я заспокоїти його.

— Ні, я міг. Я міг запобігти катастрофі, врятувати людей, пожертвувавши своїм життям і життям дочки. Нелегко приносити такі жертви. Але краще загинути двом, ніж тисячам, хіба не так?

— Навіщо ви бичуєте самі себе? — знизав я плечима.

— Це не самобичування... Ваша думка про мене мені не байдужа. Дочка не написала останнього листа мені, а написала вам. Вона любила вас, хіба я не бачив...

Я промовчав. Енгельбрект, ця велика, сильна людина, тяжко мучився і не міг уже крити свого горя.

— Але не подумайте про мене дуже погано, — сказав він. — Якщо я й завинив перед людством, то і покараний за це тяжко. Я ночами не спав, шукаючи вихід. Я шукав способу пустити фабрику містера Бейлі "в повітря", але так, щоб це не викликало катастрофи. Останнім часом ви з Норою саме працювали над цим. Ваша совість може бути спокійною: ви працювали не на Бейлі, а проти нього. І досліди були дуже вдалі. Вони наближалися до кінця. І коли б Нора не поспішила... Бідна дівчинка!.. Але я довго не міг розв'язати задачу. Бували дні, коли я втрачав надію. І тоді я вирішував: сьогодні повинно все закінчитися. Я вб'ю Нору, потім Бейлі, а потім себе... Але коли Нора заходила до мене, сяючи свіжістю й молодістю... Ах!.. — Енгельбрект тяжко зітхнув. — У мене рука не піднімалася. Потім у Нори виникла недовіра до мене. Хіба я не бачив цього страшного запитання в її очах? Чи не злочинець її батько, людина, яку вона так любила і в чесності якої ніколи не сумнівалася!

Енгельбрект раптом підвівся і ступив крок до мене:

— Вмерла моя дівчинка. Мені дуже важко... Але, знаєте, який величезний тягар звалився з моєї душі! Закінчилося "роздвоєння особи". Ми з вами приречені. Не про себе я тепер думаю. Я шкодую тільки за тим, що мені не вдалося задавити бандита... Нас, мабуть, хочуть заморити голодом. На щастя, вони не можуть нас заморозити. А втім, хіба не однаково? Хіба Нора не заморозила себе...

Смерть дівчини дуже вразила і мене. Я любив її і втратив у ту мить, коли довідався, що й вона любить мене. Але в мене на душі не було того важкого тягаря, який давив Енгельбректа. До того ж я був молодий, і мій настрій не міг бути таким безнадійним, як в Енгельбректа. Мені хотілося жити.

— Скажіть, а звідси ніяк не можна вийти на волю? — запитав я Енгельбректа.

Професор так глибоко поринув у свої похмурі думи, що моє запитання не одразу дійшло до його свідомості.

— Вийти на волю? — нарешті, перепитав він. — Так, це нелегко. Оця стіна виходить назовні.

— Так за чим же зупинка? — сказав я. — У нас є кирки. Правда, тут зовсім темно, але ми можемо працювати і в темряві.

— Можемо, — байдуже відповів Енгельбрект. — Але перш ніж ми проб'ємо скелю, ми здохнемо з голоду. Даремна праця. Лягайте, як я, і чекайте спокійно смерті.

Але в мої розрахунки зовсім не входило спокійно чекати смерті. Відпочивши, я підвівся, навпомацки розшукав кирку і підійшов до стіни.

Дзвінкі удари почулися в пітьмі.

— Не тут, візьміть лівіше, — долинув голос Енгельбректа. — Там стіна тонша.

Я перейшов на кілька кроків ліворуч і почав працювати.

Стомившись, я присів відпочити і почув крекання Енгельбректа і брязкіт заліза — професор стрибнув з вагонетки.

— Я дуже втомився, втомився душею, щоб довбати скелю заради врятування свого життя. Але ви молоді і ще знайдете своє щастя. Я повинен допомогти вам ради Нори...

Загриміло залізо, — це Енгельбрект вибирав кирку.

— Хіба так довбають скелі? — почув я голос професора вже поблизу себе. — Станьте вбік. Ось як це робив старий рудокоп Енгельбрект.

І я почув могутні рівні удари.

Ми працювали кілька годин. Я зовсім знемігся і кинув свою кирку, а удари "старого рудокопа Енгельбректа" ще довго чути було у великій печері. Гучно відлунювалися ці удари.

— На сьогодні досить, — сказав, нарешті, Енгельбрект.

Він кинув кирку. Але перш ніж лягти спати, ми відтягли до дверей вагонетки і поставили їх на рейки вряд через усю печеру, так що перша вагонетка упиралася в двері, а остання — в протилежну стіну.

— Так! Якщо тепер ще накидати у вагонетки інструмент і насипати каміння, то сам дідько не відчинить дверей.

Нарешті, зовсім стомлені, ми лягли і міцно заснули.

Я прокинувся від холоду. Хотілося їсти. З темряви почулося протяжне позіхання Енгельбректа.

— Проснулися? — запитав я.

— Давно не сплю. Їсти хочеться, але нічого не вдієш, доведеться приступити до роботи, не поснідавши.

І він взявся за кирку. Спочатку удари були невпевнені і нерівномірні. Потім Енгельбрект втягнувся в роботу і працював так же енергійно, як і вчора. Я теж взявся за кирку.

Голод дуже відчувався, обезсилював нас. Перерви для відпочинку ми робили дедалі частіше. Час ледь-ледь посувався вперед. Здавалося, скелі сьогодні стали міцніші, ніж були вчора.

Нарешті, я кинув кирку в безсилому відчаї і, як мішок, повалився на купу каміння. Енгельбрект працював ще деякий час, потім не стало чути його ударів.

— Погані справи, — сказав він похмуро. — Так ми довго не протягнемо, а заглибилися ледве на одну третину. Ми працювали неекономно. Треба довбати шахту трохи меншою і бити по черзі.

Так минув ще один день, якщо тільки ми не помилялися в часі. Ми знову намагалися заснути, лежачи в одній вагонетці, щоб зігрівати один одного. Холод ставав дедалі сильніший і нестерпніший. Мені не спалося. Шлунок стискався в голодних спазмах. Ноги замерзали, голова горіла, все тіло нило. Похмурі думки, хоч як я відганяв їх, не давали спокою. Я втрачав надію вибратися звідси. Мені хотілося поговорити з Енгельбректом, але він лежав тихо і, мабуть, спав. Мені шкода було будити його...

Втративши всяку надію заснути, я встав, добрався в темряві до дірки, яку ми пробивали в стіні, і почав вимірювати пройдену нами відстань. Каміння покотилося з-під ніг і загуркотіло.

— Хто там? — почув я голос Енгельбректа.

— Це я. Ви не спите?

— Ні, — відповів професор. — Думи прокляті обсідають... і холодно... Давайте погріємося.

Енгельбрект підвівся і взяв кирку.

— Хай йому грець, важка яка стала! — вилаявся він.

Залунали удари киркою, потім раптом усе затихло, і я почув важке зітхання.

— Не можу, — сказав Енгельбрект. — Руки не тримають кирку... Але я примушу їх тримати! — І він раптом почав довбати з величезною силою, так що з-під кирки посипалися іскри.

Це був останній спалах енергії. Кирка відлетіла вбік, і Енгельбрект упав на купу каміння.

— Відпочиньте, я заміню вас, — сказав я, приступаючи до роботи.

Але в мене справа пішла ще гірше. Мені здавалося, що я розмахувався щосили, а кирка тільки дряпала скелю, відбиваючи дрібні осколки. При такому темпі роботи ми й за десять днів не проб'ємо скелю! Смерть від голоду настане значно швидше...

Мені здається, що я заснув чи впав у забуття з киркою в руці. Я не знаю, як довго це тривало. Може, так пролежав я цілу добу, а може всього кілька хвилин. І я не можу з певністю сказати, уві сні чи наяву я приступав кілька разів до роботи, довбав з жорстоким відчаєм і знову падав на землю.

Час від часу я відчував нестерпні приступи голоду. Але поступово це відчуття притуплялося. Я починав ціпеніти. Час зупинився, і я не знав, скільки днів минуло відтоді, як ми замкнули себе в цій мишоловці. Я дедалі дужче поринав у темну безодню забуття. Іноді зринала думка про смерть, але й вона вже не хвилювала мене.

Тупа байдужість засмоктувала мене, як баговиння. Але критичне відчуття ще не зовсім зникло. Пам'ятаю, що я з деякою цікавістю спостерігав і процеси вмирання, які відбувалися в мені. В цьому "вмиранні" був певний ритм. Періоди коматозного стану змінювалися деякими проясненнями почуттів і свідомості, немов останні запаси життєвих сил збирали рештки "пального", щоб ще і ще раз освітити свідомість... Бо тільки свідомість могла знайти вихід і врятувати вмираючий організм. І організм віддавав останні соки, останній трепет клітинок моєму мозку — останній надії на врятування...

В один з таких світлих проміжків я почув дуже слабкі, віддалені удари кирки.

"Мабуть, знову працює Енгельбрект. Невже в умираючих від голоду так слабне слух? — подумав я. — Чи це марення?"

— Це ви стукаєте, професоре? — запитав я Енгельбректа.

— Я про це ж саме хотів запитати вас, — відповів він кволим голосом, який, проте, я чув цілком виразко і ясно.

— Я не глухну, і це не галюцинація, — розмірковував я вголос. — Що ж означають ці удари? Хто їх робить? Звідки вони?

— Я вже кілька хвилин чи годин думаю про це, — відповів Енгельбрект. — Мені здавалося, що це ви працюєте, але я почав глухнути. Звуки долинають з пробитого нами отвору, я лежу біля нього. — Помовчавши трохи, він провадив далі: — Очевидно, містеру Бейлі не терпиться покінчити з нами, і він дав наказ пробити стіну. Він великий законник і, мабуть, хоче судити нас по всій формі, щоб потім заморозити і поставити в "пантеон".

Ми замовкли, прислухаючись. А звуки що далі, то дужчали, наближалися. Потім несподівано затихли. їх змінив новий звук —скрегіт обертового свердла.

— Буравити почали, — спокійно сказав Енгельбрект. — Так вони швидко доберуться до нас...

Нова небезпека ніби повернула нам сили. Не скажу, що я боявся смерті, я вже стояв біля її дверей, але ці нові звуки порушили одноманітність нашого життя і ритм нашого поступового вмирання. Свідомість остаточно повернулася до нас.

— Що ж ми робитимемо? — спитав я.

— Зустрінемо ворога і вмремо в боротьбі, як належить мужчинам, — відповів Енгельбрект.

Я іронічно посміхнувся, не боячись того, що Енгельбрект побачить мою усмішку.

— Ви маєте сили підняти руку? — спитав я.

— Мені вистачить сил, щоб опустити камінь на голову першого, хто просуне її сюди, — сказав він. — Підповзайте до мене.

Ми підповзли до краю пробитої нами маленької шахти і лягли по обидва її боки, поклавши біля себе каміння з гострими краями. Одноманітний скрегіт бурава усипляв мене, але я як тільки міг боровся з сонливістю.

А коли звуки почулися зовсім близько від нас, минув і сон. Я насторожився, мов кіт, готовий спіймати мишу.

— Ще кілька хвилин, і вони будуть тут, — прошепотів Енгельбрект.

І в цей час я зрозумів, що надавало нам нових сил: ненависть до наших ворогів.

Бурав завищав, стіна затріщала, дрібне каміння посипалося в наш бік. Вищання і скрегіт змінилися дзижчанням. Дірка і ще дірка в тонкій стіні, що відділяла нас од ворогів... Удари кирки. Дірка побільшала настільки, що в неї могла пролізти людина. Так я вирішив, бо свердла І кирки більше не працювали і в темряві почулося шарудіння, яке могла робити людина, що пролазить в отвір. Напружуючи ослаблі м'язи, ми з професором підняли камені. Я прислухався до кожного шурхоту. Ближче, ближче... Зовсім близько...

"Можна!" — подумав я і розмахнувся. Але камінь раптом випав з моїх рук, коли я несподівано почув знайомий шепіт...

XXI. "ЛОПНУВ КУПЕЦЬ"

— Сильно темно...

— Нікола! — закричав я.

— О! Товарне Клименко! — відповів він.

І я відчув, як волохата рукавиця стискує ту руку, яка ледве не розбила йому голову.

— Як ти потрапив сюди?

— Сильно крисис! — сказав Нікола і, обернувшись назад, звернувся до тих, що стояли за отвором: —Влазьте, товарисі. Тут свої. А ми, — говорив він далі, звертаючись до професора, — присли тебе рятувать, купця Белі убивать.

— А хто це "ми"?

— Червоний Армія прийсов: о!

— Але чому ви вирішили пробивати і свердлити стіну саме цієї шахти? Хіба ти знав, що я тут?

— Нісого не знав. Тільки ти сам казав, серез сю нову шахту хоросо пройти в місто, — відповів Нікола.

Нічого такого я не міг згадати. І тільки згодом я пригадав, що коли ми ночами обмірковували з Ніколою план втечі, справді вказував на цю шахту як на найзручніший шлях, яким можна пробратися в підземне містечко. Я не думав, що Нікола такий кмітливий і пам'ятливий. Випадок несподівано загнав нас у цю ж шахту, і тут відбулася щаслива зустріч.

Нікола поспішив розповісти мені, "як це було".

Наше командування розробляло один за одним плани взяття підземного містечка. Коли наліт аеропланів виявився безуспішним, а бомбардування неможливим, до справи приступили сапери. Вирішили

зробити підкоп. Завдання полегшувалося тим, що весь кратер був засипаний глибоким снігом. В ньому неважко було прорити траншеї і підійти до самої скелі. Сапери витратили понад три тижні на цю роботу спочатку "тихою сапою" , а потім підземною галереєю. Вибір зробили вдало. В цій печері Нікола сам працював не раз. Він знав, що тут ніхто не живе, і вночі, коли немає робітників, можна ввійти непоміченим.

Поки Нікола розповідав, у печеру один за одним влізли червоноармійці.

— Тут ніхто не побачить, можна засвітити світло, — сказав Нікола, і в його руках блиснув електричний ліхтарик.

— Сильно хороса стука! — сказав він. — Чик — і готово. Ай-ай-ай! — провадив він далі, освітивши моє обличчя. — Сильно схуд. Давно не їв. А це товарис? Їжте свидсе! — і Нікола, розкривши похідний мішок, почав пригощати мене й Енгельбректа.

Наївшись, я розказав Ніколі і командирові загону про всі події. Ми почали обговорювати план дальших дій.

Уже світало, і командир вирішив, що нам краще почекати наступної ночі, щоб напасти зненацька.

Ми намагалися дотримуватися тиші, щоб не привернути уваги ворога. Розклали невелике багаття. Нікола зігрів чай і посилено годував нас. День минув непомітно в розмовах і обговоренні плану дальших дій. О шостій годині вечора начальник поставив кілька вартових, наказав лягати спати, щоб відпочити перед роботою. Наївшись і зігрівшись біля вогню, я міцно заснув, і коли Ні-кола розбудив мене вночі, я почував себе сильним і бадьорим. Правда, відчувалася ще деяка кволість в ногах, але це не зупинило мене. Я хотів взяти участь у нападі.

Ми обережно відтягли вагонетки і звільнили вихід. Коли б тільки двері не були замкнені!.. Червоноармієць потягнув двері — вони відхилились. Я і Енгельбрект не являли ніякої небезпеки для "армії" Бейлі, і він не вважав за потрібне замикати нас ззовні: і по той і по цей бік дверей нас чатувала смерть.

Начальник загону дав наказ, і червоноармійці з гвинтівками наперевіс рушили коридором. Він був порожній. Тільки біля ліфта ми зустріли першого вартового. Він дрімав, але, почувши наше наближення, прокинувся і намагався підняти тривогу. Та начальник наставив на нього дуло револьвера.

— Стій, братухо! — по-російськи, але досить виразно сказав він.

Вартовий здався. Ми піднялись ліфтом на перший поверх. Коли останній червоноармієць був уже нагорі, майнула чиясь тінь і зникла за поворотом коридора. Через кілька хвилин в містечку піднімуть тривогу! Ми пішли швидше і майже підбігли до кабінету Бейлі.

Двері були не замкнені. Я широко розчинив їх і вбіг у кабінет.

Бейлі ще не спав. Він сидів у кріслі і перебирав рукою "повітряний" бісер, що лежав на блюді. Голова його була обв'язана хусткою.

Побачивши мене попереду озброєного загону червоноармійців, Бейлі широко розкрив очі. Нижня щелепа його одвисла. Він відкинувся на спинку крісла і дивився на нас з неприхованим жахом.

— Громадянин Бейлі? — запитав начальник загону.

— Це він, — сказав я.

Червонком ступив крок до Бейлі:

— Ви арештовані.

Обличчя Бейлі перекосилося. Очі його ще більше розширилися і запалали вогнем безумства. У нього знову почався один з припадків, які мучили його останнім часом після поранення.

— А-а-а-а-а-а!!! — дико закричав він. — Більшовики! А-а?! І тут? Скрізь?! Немає порятунку!.. Ви хочете позбавити мене повітря?

Він запустив скарлючені пальці в свій скарб — "повітряний" бісер — і раптом схопив кілька бісеринок, з великим зусиллям підняв їх, вкинув у рот і проковтнув.

Енгельбрект перший зрозумів, що повинно статися вслід за цим. Він схопив Бейлі за комір і потягнув до виходу

— Що ви хочете з ним робити? — запитав червонком, не розуміючи ще небезпеки, яка всім загрожувала.

Бейлі, продовжуючи марити, відбивався од Енгельбректа.

— Швидше нагору!.. Допоможіть мені, він став удвоє важчий! — шалено кричав Енгельбрект.

Я, Нікола і два червоноармійці підхопили Бейлі, потягли коридором, кинули в ліфт і піднялися разом з ним на площадку, де я часто розмовляв з Норою і милувався північним сяйвом, дихаючи "повітряними вітамінами".

Бейлі весь час кричав і намагався вирватися од нас.

Раптом я помітив, що з рота Бейлі вилетів клубок білої холодної пари. Тіло його почало швидко розпухати, особливо груди. Внутрішня

теплота шлунка розплавила оболонки бісеринок. Повітря почало випаровуватись, і з Бейлі відбувалося те, що з глибоководною рибою, витягнутою на поверхню океану, внутрішній тиск перевищував тиск атмосферного повітря і розпирав тіло. Ще мить і...

Але Енгельбрект не став чекати цієї миті. Він схопив містера Бейлі і перекинув його тіло через поруччя.

Уже в повітрі тіло Бейлі неймовірно розпухло, а з рота шугала пара, як з відкритого паровозного клапана.

Перш ніж Бейлі долетів до снігового укосу, пролунав вибух. "Повітряні" бісеринки вибухнули. Серед білого повітря я побачив руки й ноги Бейлі, що відірвалися од тіла й летіли в різні боки. За кілька секунд біла хмара перетворилася на повітря, яке з величезною силою відкинуло нас до стіни. Але я втримався на ногах і глянув униз. До снігу долетіла тільки голова Бейлі. Все його тіло розірвало на найдрібніші клаптики і понесло невідомо куди.

Кілька хвилин ми стояли нерухомо, вражені цією незвичайною смертю. Першим порушив мовчанку Нікола.

— Лопнув купець, — сказав він.

— Так, "лопнув купець", лопнуло і все його повітряне підприємство.

* * *

Червоноармійці швидко справилися з гарнізоном підземного містечка, його радіостанція оповіщала світ про перемогу.

А в цей час Енгельбрект повільно і обережно піднімав температуру в підземних печерах, водночас зменшуючи і атмосферний тиск. Всі

отвори, труби і люки були відкриті. Біла холодна пара вилітала з них, перетворюючись на життєдайне повітря. Життя поверталося до землі.

Ніздря Ай-Тойона "видихала" повітря.

© БЄЛЯЄВ О. Р. Людина, що знайшла своє обличчя: Науково-фантастичні твори. — К.: Молодь, 1959. — 488 с. — (Бібліотека пригод та наукової фантастики).

© КУЛІНИЧ Г. Г., переклад з російської, 1959.